

A BÁTYSZÓKERESŐ LÁNY-TÍPUS (ATU 451) A 19. SZÁZADI POPULÁRIS OLVASMÁNYOKBAN ÉS A SZÓBELISÉGBEN¹

A dolgozat egy mesetípusnak a 19. századi magyar nyelvű nyomtatott írásbeliségben és a szóbeliségben való megjelenését vizsgálja. A típusra jellemző szüzsét és motívumkészletet mesefordítások, gyermekese-könyvek, folyóiratok és ponyvanyomtatványok számtalan kiadásban népszerűsítették a magyar nyelvterületen, mely a könyvpiaci tömegtermelés élénkülésével, valamint a nemzeti gyermekirodalom erősödésével még intenzívebbé vált. A mesetípus magyar változatainak megismeréséhez Bechstein, Grimm és Andersen meséinek magyar fogadtatás- és fordítástörténetét kell segítségül hívni. A mesetípus könyvmeseként való feldolgozásai a múlt közvetítésének sajátos (a gyűjtő-írók, a kiadók és az olvasók által együttesen meghatározott) formáját képviselik, melyek számos újrakiadásnak és fordításnak köszönhetően az európai mesekincs örökségesítésének intézményes eszközeivé váltak. A dolgozat a mesetípus írásbeli terjedési útvonalainak bemutatásán keresztül rávilágít arra, hogy az európai meseszöveg-hagyomány mint egyetemes szellemi kulturális örökség, hogyan vált a magyar irodalmi műveltség és a folklór részévé a 19. század második felében.

A nemzetközi rendszerezés szerint az ATU 451 számon ismert *A bátyjait kereső lány / The Maiden Who Seeks Her Brothers* elnevezésű mesetípus csaknem egész Európában elterjedt (különösen észak- és közép-európai változatait rögzítették nagy számban), de Ázsiában, valamint Észak- és Közép-Amerikában is ismert, nagy variabilitást mutató tündérmese-típus (UTHER, 2004, 267–268.; SHOJAEI KAWAN, 1996; VAZ DA SILVA, 2015). A madárrá változott testvéreit megmentő lányról szóló narratívák a középkorig visszavezethető irodalmi múlttal rendelkeznek Európában, jól körülhatárolható a mesetípus rétegzett, az írásbeliség által többszörösen befolyásolt szöveghagyománya. A történet magja megtalálható Johannes de Alta Silva 12. század végi latin nyelvű gyűjteményében (ALTA SILVA, 1873), mely a híres Hattyúlovag- (Lohengrin) történetnek is az alapja. Meseként az egyik legkorábbi ismert változata Giambattista Basile, az európai elbeszéléskincsre óriási hatást gyakorló posztumusz nápolyi mesegyűjteményében (1634–1636) olvasható (*A hét galambocska*, IV. 8. BASILE, 2014, 388–399.). A történet népszerűségére jellemző, hogy a Grimm testvérek világhírű *Kinder- und Hausmärchen* (1812–1815, a továbbiakban: KHM) című gyűjteményében három különböző mese is képviseli

¹ A tanulmány elkészültét a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj és az NKFIH a PD 124746 pályázat keretében az NKFI Alapból támogatta. Ezen kívül köszönet illeti Chikány Juditot és Szakál Annát, akik a kézirat források felkutatásában nyújtottak segítséget.

a típust.² Ezekén túl, többek között Ludwig Bechstein és Hans Christian Andersen is népszerűsítették a mesetípust a Grimm-változatoktól nem teljesen független feldolgozásaikban (ANDERSEN, 1838; BECHSTEIN, 1845).

A folklorisztikai szakirodalom a három említett Grimm-mese alapján *A bátyját kereső lány*-típusának három egymással gyakran keveredő altípusát azonosította.³ Az 1. altípus legkorábbi ismert változata egy 1801-ben *Feen-Mährchen* (*Tündérmese*) címen névtelenül megjelent német mesegyűjteményben szerepel (SHOJAEI KAWAN, 1996, 1357.). Ezen altípus cselekményét tekintve leginkább a Grimm testvérek *Die sechs Schwäne* (*A hat hattyú*, KHM 49.), Bechstein *Das Märchen von den sieben Schwaben* (*Mese a hét hattyúról*, BECHSTEIN, 1847, 12–17.) és Andersen *De vilde Svaner* (*A vad hattyúk*, ANDERSEN, 1838, 23–58.) című meséinek szűzséivel rokonítható. A 2. altípus legközismertebb változata a Grimm testvérek *Die zwölf Brüder* című meséje (*Tizenkét fivér*, KHM 9.), melynek főbb elemei a már említett Basile-gyűjteményben is megtalálhatók. A 3. altípus lényegében leírható Grimmék *Die sieben Raben* (*A hét holló*, KHM 25.) című meséjének cselekményével, melyet nagyon hasonló megfogalmazásban, minimális motivikai eltéréssel Ludwig Bechstein is megjelentetett azonos címen, saját gyűjteményében (BECHSTEIN, 1847, 103–107.).⁴ A 3. altípus történeteiben – szemben az előző kettővel – nem a szenvedés árán meghozott áldozat a hangsúlyos, sokkal inkább az elbájoszt testvérek megkeresése áll a középpontban, mely népszerű Délkelet-Európában, a német nyelvterületen és a nyugati szlávok körében, különösen a szlovákoknál, ahol ez az egyik leggyakoribb mesetípus (KÖHLER-ZÜLCH, 2008, 876.). A típus első szlovák variánsainak lejegyzésére az 1840-es években került sor, melyeket a Rimavský

² *Tizenkét fivér* (KHM 9). GRIMM, 2009, 50–53; *A hét holló* (KHM 25). GRIMM, 2009, 111–115.; *A hat hattyú* (KHM 49); GRIMM, 2009, 189–192. A KHM Grimmék életében megjelent és többször átdolgozott kiadásai: 1812–1815, 1819, 1837, 1840, 1843, 1850, 1857. Az említett három mese a különböző kiadásokban eltérő szövegváltozatokban jelentek meg. A legkorábbi szövegverziókat lásd: *Die zwölf Brüder*, GRIMM, 1986, 24–30.; *Die drei Raben*: GRIMM, 1986, 110–112.; *Die sechs Schwane*, GRIMM, 1986, 220–225. A KHM keletkezéséről és a fivérek szövegalkító eljárásairól lásd NAGY, 2015.

³ Az altípusok részletes leírását lásd SHOJAEI KAWAN, 1996, 1356–1360 és LISZKA, 2016, 22–23. Röviden azonban érdemes ehelyütt is kiemelni az eltérő jellegzetességeket. 1. altípus: a mostoha hattyúvá változtatja fiait, kishúguk véletlenül megmenekül a varázslat alól. A lány feloldhatja fivéreit a varázslat alól (némasági fogadalom, ingvarrás). Egy király a lányt elveszi, gyerekeik lesznek, a király anyja azonban megvádolja a lányt, hogy saját gyermekeit felfalta. Elítélik a néma lányt, a máglya mellett áll, amikor a fiverei madár alakban megjelennek, a lány rájuk dobja a megvarrt ingeket, mire a varázslat megtörik (Vö. KHM 49.) 2. altípus: egy királyi párnak 12 fia van, az anya ismét gyermeket vár, ha lány lesz, a fiúknak pusztulni kell. Az anya tanácsára a fiúk egy erdőbe menekülnek, a lány később a keresésükre indul. A lány az erdőben főz és mos a fiúkra. Egyszer a lány leszakít 12 szál liliumot, mire bátyjai hollóvá változnak, akiket csak némaságával oldozhat fel. Egy király feleségül veszi a lányt, akit a mostoha ármánya következtében elítélnek. A fogadalmi idő leteltakor megjelennek a visszaváltozott fivérek így a lány megmenekül. (Vö. KHM 9.) A 3. altípus a magyar redakcióval mutat nagy hasonlóságot (vö. KHM 25.), melyet később részletesen ismertettek, emiatt itt nem térek ki rá.

⁴ A két variáns különbségeiről BOTTIGHEIMER, 1990, 74.

álnéven publikáló Ján Francisci adott ki gyűjteményében,⁵ Liszka József szerint a típus később rögzített cseh és szlovák változataira hatással volt e szövegközlés (LISZKA, 2016). A mese elterjedtségére következtethetünk abból, hogy a szlovák mesekötetben a típust több variáns is reprezentálja. A legteljesebb változatot Samuel Reuss után közölte Rimavský,⁶ ehhez csatolt egy rövidebb variánst, melyben még egy további változatra is utalt. A szlovák gyűjteményben megjelent cselekményváz a magyar anyagban tipikus redakcióval rokonítható abban a tekintetben, hogy *Az aranyhajú ikrek*-típusból (ATU 707) ismert állatszüléssel való megvádolásra épülő epizóddal ér véget a történet. A dolgozat az alábbiakban amellet sorakoztat fel érveket, hogy Grimm, Bechstein és Andersen könyvmeséi hatással voltak a magyar szájhagyományozó népmesekincs alakulására, azonban nem zárható ki, hogy a szomszédos szlovák folklórban nagyon népszerű mesetípus (a nyilvánvaló szóbeli kölcsönhatásokon túl) Rimavský mesegyűjteményén keresztül szintén befolyásolhatta mesekorpuszunkat.

***A bátyjait kereső lány*-mesetípus megjelenése 19. századi magyar nyelvű mesegyűjtésekben, mesefordításokban és átdolgozásokban**

Dégh Linda úgy vélte, hogy a hallott és az olvasott mesék egymásra hatása a magyar folklórban a 19. században vált általánossá (DÉGH, 1948, 299.). A dolgozat ebből a szemléleti alapállásból a típus legkorábbi ismert, magyar nyelvű kéziratos és kiadott szövegváltozatait vizsgálja meg, beleértve a népmeseként és a fordításként, illetve az irodalmi feldolgozásként dokumentált variánsokat is. Kinyomozhatatlan az, hogy az egyes mesei motívumok hogyan vándoroltak a szóbeliség és a nyomtatott írásbeliség között, azonban a dolgozat néhány konkrét esetben mégis arra tesz kísérletet a mesetípus magyar nyelvű rögzített szövegei alapján, hogy a szóbeliségből jegyzett népmesék, illetve a könyvmeseként és ponyvameseként megjelenő mesefordítások és átdolgozások között lehetséges szövegösszefüggéseket állapítson meg. Mindennek célja az, hogy világosabban körvonalazódjon, hogy egy középkorig visszavezetett, többszörösen rétegzett irodalmi hagyománnyal rendelkező európai meseszűzsé hogyan, mikor, milyen közvetítőkön keresztül jelent meg a 19. századi magyar nyelvű populáris írásbeliségben és

⁵ *Traja zauraheli bratja*. RIMAUSKÍ, 1845, 81–95. Henszlmann Imre az első magyar népmesetanulmány szerzője a típus legteljesebb változataként értékelte e szlovák variánst, dolgozatában részletesen ismertette *A hollóvá lett három testvérfi* meséjét (HENSZLMANN, 1847, 230–231.). Ján Francisci szövegközlésére később IPOLYI Arnold is reflektált (1854, 247.). A mese Hont megyei (Kiscsalomja) magyar variánsának gyűjtője, Pajor István ugyancsak utalt a mese lejegyzésekor a szlovák párhuzamra: IPOLYI, 2006, 162.

⁶ Viera Gašparíková kutatásaiból ismert, hogy Rimavský gyűjtőmunkáját Samuel Reuss meseszövegei ösztönözték, melyeket 1842 nyarán olvasott. Gašparíková felhívja a figyelmet arra, hogy a Grimm testvérek gyűjteménye is befolyásolta Rimavský kötetét, kimutatása alapján a közölt 10 mesének a fele Grimméknél is megtalálható (*A bátyjait kereső lány*-típusán kívül a KHM 3., 24., 29. és 135. hatásával számolhatunk). Ugyanakkor Gašparíková több 19. századi szlovák gyűjtemény vizsgálata során arra az eredményre jutott, hogy a Grimm testvérek szövegei nem genetikusan rokonságban állnak a szlovák mesékkel, csupán tipológiai egyezések azonosíthatóak (GAŠPARÍKOVÁ, 2012).

milyen hatással volt a szóbeliségre. A kutatás végső soron árnyalni kívánja az írásban közvetített mesék szóbeliségre gyakorolt hatásáról való ismereteinket egy meghatározott mesetípus alapján a 19. századi magyar szövegtörzset egy jól lehatárolt szeletének vizsgálatával.⁷ Ehhez első lépésként fel kellett tárnai a típus nyomtatott magyar nyelvű szövegváltozatait, azonosítani kellett forrásaikat, majd ezeket a szóbeliségből népmese-ként lejegyzett magyar változatokkal összevetni. A továbbiakban a típus szóbeliségből származó variánsait elsősorban a Grimm-, Bechstein- és Andersen-mesefordításokkal, illetve a ponyvanyomtatványokon megjelent meseszövegekkel hasonlítom össze.

A szóbeliségből származó magyar variánsok

Az ATU 451-es számon nyilvántartott mesetípus a magyar szóbeliségben rendkívül népszerű, mesekatalógusunk 42 változatát tartja nyilván, melyeket *A hét holló*-típus-megjelölés alatt találunk (AaTh 451, MNK 2. 1988, 229–233.). Egy 2010-es adat szerint az újabb gyűjtések figyelembevételével még ennél is több, hozzávetőleg hatvan körüli tehető a magyar folklórányagban fellelhető változatok száma (NAGY, 2010, 608.), melyek a nyelvterület egészét képviselik. A magyar szöveganyagra jellemző tipikus cselekményváz a következő: egy anya (ritkábban apa) fiait megátkozza, hogy változzanak madarakká (legtöbbször hollóvá, varjúvá, hattyúvá, vadlúddá vagy daruvá). Az átok beteljesül és a fiúk elrepülnek. A húguk megtudja, hogy voltak testvérei, elhatározza, hogy keresésükre indul. A lány kérdezősködik a Naptól, a Holdtól, a széltől, hogy merre menjen. A kapott tanácsok alapján megtalálja fivéreit egy erdőben vagy magas (üveg) hegyen, akik vagy azonnal visszaváltoznak emberré vagy a lány további áldozata váltja meg őket: bizonyos ideig (általában hét évig) nem ehet/nem ihat/nem beszélhet, inget kell varmnia csalámból vagy csillagvirágból. Egy királyfi rátalál a lányra, megtetszik neki és feleségül veszi. Gyermek(ke)t szül, akiket anyósa vagy egy udvarbeli más gonosz asszony ellop és állatkölykökkel cserél ki. Az állatszüléssel vádolt lányt a férje halálra ítéli, aki fogadalma miatt nem tudja ártatlanságát bizonyítani. A veszthelyen jár le a hét év, a lány testvérei megjelennek és emberré változnak, megmentik a lányt, a gyermek(ek) előkerülnek, a gonosz megbűnhődik (MNK 2. 1988, 229.). A szóbeliségből lejegyzett magyar változatok többsége (a nemzetközi elnevezés szerint) *A bátyjait kereső lány*-mesetípus ezen 3. altípusába tartozik, melyről általánosságban elmondható, hogy a Grimm testvérek meséi közül *A hét hollóval* (KHM 25) mutat nagy fokú egyezéseket (többek között lásd pl. a szülői átok következtében való átváltozás kezdő motívumát, Mot. D521. vagy az útkeresés és az égitestektől való tudakozódás középpontba állítását, Mot. H1232.). Ugyanakkor a KHM 25 történetéhez képest bizonyos eltérések is azonosíthatók a magyar népmesék többségében, a fiúk visszaváltozása ugyanis a Grimm-változattal szemben nem azonnal történik meg megtalálásuk után (Mot. D753.), hanem jellemzően a másik két altípusból ismert motívumokkal (egy király vé-

⁷ E dolgozat a 19. századi magyar meseszövegek írásbeli vándorlástörténetét feltáró korábbi vizsgálatok sorába illeszkedik (DOMOKOS, 2015, 2016, 2017, 2018a, 2018b, 2019, 2019b).

letlenül rátalál a lányra az erdőben és feleségül veszi, Mot. N711., az ártatlan lány állatszüléssel való megvádolása Mot. K2116.1.1.) fejeződik be a történet.

A mesetípus a magyar nyelvű nyomtatott és kéziratos írásbeliségben eddigi ismereteink szerint először az 1840-es években bukkant fel. A típus legkorábbi, szóbeliségből származó magyar változatai Ipolyi Arnold és Kriza János 19. század közepén összeállított népköltési gyűjteményeiben találhatóak. A mesetípus korai népszerűségére világít rá, hogy Ipolyi gyűjteményében a típus hat különböző variánsát olvashatjuk a nyelvterület változatos pontjairól: Hont megyéből két, Máramaros, Bács és Csongrád megyékből egy-egy, valamint még egy további ismeretlen helyről származó szöveg áll rendelkezésünkre.⁸ E variánsok többségére igaz, hogy bár a cselekmény menetében valamennyi Grimmék *A hét holló* című (KHM 25.) szövegét követi, azok *Az aranyhajú ikrek*-típusából ismert, említett epizóddal egészültek ki (egy király talál rá a testvéreiért vezeklő lányra, elveszi, majd ármánykodás következtében a lányt állatszüléssel vádolják meg. Ez utóbbi motívum a szegedi variánsból hiányzik, itt csupán a némasága miatt akarják a lányt kivégezni.). Mint említettük, ez az összekapcsolódás megjelenik az 1845-ben kiadott *Slovenskje povesti* című gyűjteményben is (RIMAUSKÍ, 1845, 81–95.). Liszka József a mesetípus közép-európai (szlovák, cseh és magyar) összefüggéseit vizsgálva a Pajor István által 1851-ben Ipolyi számára lejegyzett honti mese kapcsán felhívta a figyelmet arra, hogy a Rimavský által pár évvel korábban közzétett szlovák és a kiscsalomjai változat a szövegek szerkezete és szófordulatai alapján nagyfokú egyezéseket mutat, emiatt a genetikus kapcsolat elvi lehetősége is felvethető (LISZKA, 2016, 30.). Kriza János évtizedekig folytatott székely népköltési gyűjtésének eredményeként az 1863-ban megjelent *Vadrózsák* mellett jelentős, részben máig kiadatlan kéziranyagot gyűjtött össze (KRIZA, 1863, 2013). Az ATU 451-es típus egy változata az Akadémia kéziratárában őrzött Kriza-hagyatékban maradt fenn. A variáns a 20. század második felében többször is megjelent, nem teljesen azonos módon (*A csókaleányok*, ORTUTAY, 1960, I, 689–698.; *A csóka lányok*, KRIZA, 1961, 199–210.). E mese szüzséje bár a 2. altípussal tart rokonságot, több szempontból is atipikus (pl. a nemek a sztenderd változatokhoz képest fordított kiosztásban szerepelnek, továbbá állatsegítőket szerepeltet a történet).

A század második feléből az említettekén túl még legalább egy tucat szóbeliként nyilvántartott meseszöveg tartozik a vizsgált mesetípusba. Fontos közülük kiemelni a Kazinczy Gáborhoz köthető irategyűttest, melynek nagyobb része mesegyűjtést, kisebb része azonban mesefordításokat tartalmaz. A *Kisfaludy Társaság mesegyűjteményeként* katalogizált kéziratos szövegekörpuszban a mesetípus négy különböző variánsa olvasható, melyek közül három Kazinczy Borsod megyei palóc mesegyűjtése során ke-

⁸ *A három hatyú.* (IPOLYI, 2006, 69–71.) ismeretlen a gyűjtő, a gyűjtés helye és ideje. (A továbbiakban az ismeretlen adatokra külön nem utalok.); *A tizenkét varjú.* (IPOLYI, 2006, 115–117. Hont vm.; *Hét varjú.* (IPOLYI, 2006, 161–162.), Pajor István gyűjtése, Kiscsalomja, Hont vm. 1851. november 11.; *Mese* (IPOLYI, 2006, 361–362.). Csolosz Pál, Máramarossziget, Máramaros m.; *Szekfü Margit* (IPOLYI, 2006, 775–776.). Zsoldos József gyűjtése, Csaplár Benedek volt a beküldő, Magyarkanizsa, Bács m.; Cím nélkül [*A hét daru*. Kovács Ágnes címadása] (IPOLYI, 2006, 870–871.). Strósz Ernő gyűjtése, Szeged, Csongrád vm.

rült lejegyzésre a 1860-as évek elején.⁹ E szövegekben Grimmék *A tizenkét testvér* és *A hét holló* (KHM 9. és KHM 25.) című meséiből ismert motívumok egyaránt felismerhetők, Simon Mihályéban inkább az előbbi, míg a többi inkább az utóbbi Grimm-változathoz hasonló. Érdekesség, hogy Kényi[?] Jánosné variánsának nyitó epizódja a KHM 25. első, nem kanonikus kiadásában is hasonló formában szerepel, azaz az anya templomban való kártyázás miatt átkozza meg a fiúkat. (Ezt a kezdősituációt Grimmék a későbbi kiadásokban megváltoztattak.) A Barczikay Bertalan által lejegyzett változatban ugyancsak e Grimm-mese első szövegváltozatával találunk egyezéseket, itt ugyanis szintén *három* (és nem hét) testvér átváltozásáról esik szó, mint Grimmék *A hét hollójának* eredeti, (még három holló fiút szerepeltető) 1812-es szövegváltozatában (*Die drei Raben*: BRÜDER GRIMM, 1986, 110–112.).¹⁰ Könnyen meglehet, hogy pusztán véletlen egybeesésekről van szó, de az idézett példák alapján felvethető annak a lehetősége, hogy a kanonikus verziókon túl a nem sztenderdizált első Grimm-kiadások szövegváltozatai is beszivárogtak és beépültek a hazai folklórkincsbe.¹¹ A Kazinczy Gáborhoz tartozó negyedik változat kilóg az eddigiek sorából, tekintettel arra, hogy itt nem a szóbeliségből lejegyzett népmese-variánsról van szó, hanem egy német meseszöveg magyar fordításáról. E kézirat ugyanis Ludwig Bechstein *Die sieben Raben* című meséjének (Nr 25.) szövegű átültetése. Elképzelhető, hogy számos más mesefordítással együtt ez is a Kazinczy Gábor által tervezett, *Népek meséi* elnevezésű fordításgyűjteményhez készült a hatvanas években, mely azonban tévedésből magyar népmeselejegyzésként szerepel a mesekatalógusban (MNK 2, 1988, 230.).¹² Érdekes kontamináció egy 19. század közepére datálható, szintén sokáig kéziratban maradt meseszöveg, melyet Kovács Ágnes Arany Juliska meselejegyzéseként közölt (*Nemtudomka*, KOVÁCS, 1982, 527–529.), azonban a kézírás kétes hitelessége miatt az Arany család meséinek kritikai kiadásába nem került be (DOMOKOS – GULYÁS, 2018, 127.). Ebben a mesében a KHM 9. és a KHM 25. főbb elemei egyaránt megtalálhatóak, kiegészülve *Az aranyhajú ikrek*ből ismert ármánykodással. Úgyszintén a század közepéből származik egy újabb, a KHM 9.

⁹ MTA KIK Kt. Ms 10.020/IV. 9–18. *A három el átkozott testvérek*. (Barczikay Bertalan, Kazinczy Gábor titkárnak a szignója olvasható az utolsó oldalon.); MTA KIK Kt. Ms 10.020/V. 59–61. *Cím nélkül*. (Simon Mihály gyűjtő vagy adatközlő szignója és Horvat [Bánhorváti?] helymegjelölés szerepel a kézíraton, a kéziratot kötet elején a *Népmesék 1863*. megjelölés olvasható); MTA KIK Kt. Ms 10.020/VI. 53–69. *Cím nélkül*. (özv. Kényi[?] Jánosné szignója olvasható a kézíraton, a kötet elején a *Mesék 1863* megjelölés).

¹⁰ E két Kazinczy-mese cselekménye egyébként az említett motívum-párhuzamokon túl nem követi szorosan KHM 25. szüzséjét.

¹¹ Az első (1812) és az utolsó (1857) szerzői kiadás anyagának folyamatos bővüléséről és változásáról lásd NAGY, 2015.

¹² MTA KIK Kt. Ms 10.020/VI. 13–15. *Cím nélkül*. A kézíraton a Kracsun (vagy Kracsau) József névalírás szerepel, akinek egyelőre ismeretlen a szerepe a kézirat keletkezésében. (Kazinczy Gábor palóc mesegyűjtéséről és mesefordításairól lásd DOMOKOS, 2015, 166–179.). A kézirat keletkezésekor Bechstein e meséje már biztosan megjelent magyarul is Karády Ignác fordításában (*A hét varjú*. KARÁDY, 1847, 114–117.). Az idézett kéziratot kötet első húsz lapja még további mesefordításokat is hoz, melyek közvetlen forrása nem ismert, ugyanakkor feltűnő, hogy valamennyi megtalálható Karády említett fordításkötetében. A Karády-fordítás és a Kazinczy Gábor-féle kéziratok viszonyának tisztázása részletesebb filológiai elemzést igényel.

menetére hasonlító kéziratos variáns. A kézirat vélhetőleg egy bizonyos Felházi Károlyhoz köthető, a feltevés alapja pedig egy szignó, mely a gyűjtemény előző, azonos kézírással írt szövege mellett olvasható (*A hat király fia*. MTA KIK Kt. 4r 371. 34r–35v, a szignót és a nehezen kibetűzhető – számomra olvashatatlan – helymegjelölést lásd a 33r. lapon). Két olyan alföldi kéziratos variánst szeretnék még megemlíteni, amelyek forrásai európai populáris olvasmányokat (népkönyvet, könyvmesét) közvetítő magyar nyelvű ponyvakiadványok voltak. Az 1880-as évekből származik Dékány Ráfael kecskeméti variánsa, mely Grimmék *A hét hollójának* egy változata (*A hét holló királyfi*. DÉKÁNY, 2004, 146–150. A mese újraközlése: DÉKÁNY, 2010, 37–42.). A másik mese Sebestyén Gyula hagyatékában maradt fenn. Ez Deák Ferenc 20. század legelejéről származó jász-kun gyűjtésében található, mely a középkori eredetű hattyúlovag-történet egy német népkönyvi feldolgozását követi.¹³ (A két mese közvetlen nyomtatott forrásairól a ponyvaváltozatokat ismertető részben szölok részletesen.)

A típus magyar népmeseként publikált változataira rátérve, az első ismert közlés 1863-ból való, melyet Merényi László adott közre *Dunamelléki eredeti népmesék* című gyűjteményében (*A tizenkét fekete varjú*. MERÉNYI, 1863, I, 115–127.).¹⁴ E terjedelmes szövegben számos, különböző népmeséből ismert motívumokat és epizódokat találunk. E változatot Benedek Elek is népszerűsítette *Magyar mese- és mondavilág* című gyűjteményében (*A tizenkét varjú*. BENEDEK, 1894, II, 286–292.). Az 1870-es évekből több publikált népmese-változat is ismert, egy dél-dunántúli (Görbő, Tolna m.) és egy dél-alföldi (Orosháza, Békés m.) variáns jelent meg a *Magyar Nyelvőrben* (SONNENFELD, 1874; VERES, 1875). Mindkettő a már ismertett sztenderd magyar cselekményvázhoz illeszkedik, de a dunántúli változatban a KHM 49-ből, míg az alföldiben a KHM 9-ből ismert elemeket azonosíthatunk. A nyolcvanas években jelent meg először Benedek Elek *A csonka torony* című meséje, melyet aztán még számos alkalommal közölt újra (BENEDEK, 1894, I, 254–256.; BENEDEK, 1907, 55–58.). E székely változat cselekménye összességében a 3. altípusba tartozik (bár a 2. altípus elemei is felfedezhetők benne), ugyanakkor atipikus e variáns abban a tekintetben, hogy az átváltozás motívuma teljesen hiányzik a történetből, a lány a gonosz boszorkány által *megvadított* és a csonka toronyig futott testvérei keresésére indul. A század utolsó évtizedében két palóc mesegyűjtésben is helyet kapott az ATU 451 mesetípus egy-egy variánsa. Pintér Sándor 1891-ben publikálta a szóbeliségből igen ritkán közölt, az 1. altípusba tartozó szövegét (*Mesé a hattyú vitézreő*. PINTÉR, 1891, 143–154., BERZE NAGY, 1957, I, 621–622.).¹⁵ E mesén Berze Nagy János szerint „erősen érzik az irodalmi forrás nyelvének nyoma [...]” (BERZE NAGY, 1957, I, 622.). E feltevés helytállónak bizonyult, ugyanis a mese közvetlenül egy ponyvanyomtatványból merített (erről részletesen lásd a dolgozat ponyvákra szóló fejezetét). A másik palóc változatot Istvánffy Gyula gyűjtötte a Heves megyei Parádon 1892-ben (*A hollóvá lett tizenkét testvér*. ISTVÁNFY, 1963, 230–233.), mely cselekményében a 2. altípushoz (azaz a Grimm mesék közül a KHM 9-hez) áll közel.

¹³ EA 2569. 531–553. *Hattyú lovag*, Deák Ferencz gyűjtése 1906-1907 tájáról.

¹⁴ A kötet bírálatát lásd ARANY, 1864.

¹⁵ Berze Nagy e mesét BN 452* *Hattyús lovag* címen önálló típusként katalogizálta.

Az ATU 451 mesetípus 19. században rögzített magyar folklórvariánsairól elmondhatjuk, hogy bár a lejegyzett változatokban mindhárom altípus megtalálható, a szövegek többsége a 2. és a 3. altípusba tartozik, melyek elemei gyakran keverednek egymással. Összességében úgy tűnik, hogy az utóbbi altípus a domináns nálunk, azaz a magyar változatok többsége a Grimm testvérek *A hét holló* című meséjének (KHM 25.) cselekményvezetéséhez hasonlít leginkább. Feltűnő jellegzetesség, hogy a típus 19. századi magyar variánsainak közel harmada a nyelvterület északi részéből, Hont, Borsod és Heves megye palócok lakta területeiről való, mely intenzívebb szlovák hatásra utalhat. A típus 20. századi variánsainak részletes vizsgálata túlmutat e dolgozat keretein, de annyi bizonyos, hogy a Grimm-olvasmányok közvetlen hatása ezek cselekményvezetését, motívum-készletét és nyelvi megformáltságát tekintve a korábban rögzített szövegekhez képest egyértelműbben kimutatható.

*Az ATU 451-es típus 19. századi könyvmesékben
(Grimm-, Bechstein- és Andersen-fordítások)*

A más népek mesekincsét reprezentálni kívánó gyűjtemények hazai népmese-fordításai sajátos helyet foglalnak el a magyar művelődés történetében. Egyrészt 19. századi megjelenésük egyszerre szolgálja a nemzeti nyelv és irodalom megeremelését, másrészt azonban a hazai folklórgyűjtések megindulásának idején ösztönzőként és gyakorlati mintául is szolgáltak az elbeszélő népköltészet gyűjtéséhez és kiadásához. *A bátyjait kereső lány*-típus európai mesegyűjteményekben megjelent szövegeinek legkorábbi ismert magyar fordításai is az 1840-es évekből valók, azaz az első szóbeliségből lejegyzett magyar változatokkal közel egykorúak. A továbbiakban azt kísérem figyelemmel, hogy a típusba tartozó idegen eredetű mesék közül melyek, milyen forrásból és milyen gyakran jelentek meg a 19. századi magyar nyelvű nyomtatott írásbeliségben.¹⁶

A bevezetőben említett, *A bátyjait kereső lány*-típusába tartozó mesék (a három Grimm-, a két Bechstein- és az Andersen-mese) fordításai a 19. században számtalan alkalommal jelentek meg a magyar nyelvű nyomtatott írásbeliségben. A gyerekeknek szóló magyar nemzeti irodalom megalapozásakor a népmeséken túl fontos szerep jutott az európai mesegyűjtemények (valamint az *Ezeregyéjszaka*) fordításainak, illetve az azok alapján készített átdolgozásoknak, melyek ekkor váltak a gyermekirodalmi kánon

¹⁶ Bár valamennyi korai fordítás bizonyos mértékben az olvasói elvárásokhoz igazított szabad szövegalkotásnak is felfogható, a dolgozat nem tárgyalja azirodalmi adaptációkat. Ehelyütt csupán jelezni szeretném, hogy Pósa Lajostól Wass Albertig számos író felhasználta a szüzsét saját nevék alatt megjelentetett mesei elbeszélésekben. Az ismert meseíró és mesegyűjtő Pósa pl. 1893-ban a *Pesti Napló* gyerekrovatában jelentette meg változatát, mely szüzséjét tekintve Grimmék két meséjének (KHM 9. és KHM 25.) keveréke (PÓSA, 1893), Barkócy Domokos *A hét holló* meséjének feldolgozásában a KHM 25. sajátos átköltését adja (BARKÓCY, [1906]), Wass Albert pedig a 2. altípus egy változatát fogalmazta meg egyéni módon (*A hét holló meséje*. WASS, 1972, 41–50. újabb kiadása WASS, 2008.) A népköltési szövegek és a műfordítások korabeli szabad szövegalkotásáról fordításelméleti és fordítástörténeti tanulságokkal is szolgál pl. BURJÁN, 2003; TAMÁS, 2018.

reprezentatív alapelemeivé.¹⁷ A most következő szemle a teljesség igénye nélkül csupán érzékeltetni tudja a típus korabeli fordításirodalomban való meghatározó jelenlétét, mely a 19. század közepétől kezdve folyamatos volt és az ifjúsági- és gyermekirodalom erősödésével a század utolsó harmadától egyre intenzívebbé vált. A Grimm testvérek, Ludwig Bechstein és Hans Christian Andersen meséinek fordítástörténete csak részlegesen ismert, ráadásul a könyvészeti adatok feltártsága több szempontból is nagy aránytalanságokat mutat.¹⁸ Noha törekedtem a források körét a lehető legszélesebben meghatározni (a bibliográfiai áttekintésekből jellemzően hiányzó, szerzői név nélkül megjelent fordításokat is beleértve), azonban minden igyekezetem ellenére sem tekinthető teljesnek a feldolgozott művek listája.

Tudomásom szerint a típus legkorábbi magyar nyelvű publikált változatai Karády Ignác¹⁹ *Regék* című, német mesefordításokat és meseátdolgozásokat tartalmazó kötetében jelentek meg 1847-ben (*A' tizenkét testvér*. KARÁDY, 1847, 14–19.; *A' hét varjú*. KARÁDY, 1847, 114–117.).²⁰ Karády a *Regék*ben közölt elbeszélések mellett nem adja meg forrásait (egy Musäus-átdolgozástól eltekintve²¹), a kötet többnyire a Grimm testvérek és Ludwig Bechstein meséiből ad válogatást. A Karády fordításában megjelent *A' tizenkét testvér* forrása Grimmék gyűjteménye (KHM 9., *Tizenkét fivér*. GRIMM, 2009, 50–53.), míg *A' hét varjúé* Bechstein meséje volt (*Die sieben Raben*. BECHSTEIN, 1847, 103–107.). Érdekes, hogy noha ez utóbbi mese azonos szüzsével Grimméknél is szerepel (KHM 25.), Karády mégis inkább Bechstein változatát választotta antológiája számára, a két változat közti motívikai eltérések tanulsága szerint. Koltai Virgil főként Grimm, kisebb részben Andersen és Bechstein-meséket tartalmazó válogatáskötetének szerkesztésekor a század végén ugyanígy járt el, ő is a Grimm verzió helyett inkább Bechstein

¹⁷ A mese európai gyermekirodalomban betöltött szerepéről lásd UThER, 2001; a népmese magyar pedagógiai irodalomba való bekerüléséről lásd DOMOKOS, 2018b.

¹⁸ A legtöbbet a Grimm testvérek kiadványairól, a legkevesebbet a Bechstein-fordításokról tudunk. Általánosságban igaz, hogy a szerzői névvel ellátott, gyűjteményes kötetek szerepelnek többnyire a bibliográfiai áttekintésekben, míg a név nélkül és/vagy elszórtan megjelent fordítások és átdolgozások érthető okok miatt sokkal kevesebb figyelemben részesültek, noha a magyar művelődésre gyakorolt hatásuk e publikációknak távolról sem elhanyagolható. A Grimm-recepcióhoz és a magyar nyelvű Grimm-kiadványokhoz lásd ORTUTAY, 1963; KOZOCSA, 1963; VOIGT, [1963] 2007–2009a, [1964] 2007–2009b; DOMOKOS – GULYÁS, 2007–2009; az Andersen-fordításokat lásd RÁTH, 1972.

¹⁹ Karády Ignác (1825–1858) Wargha István tanítványa, az 1844-ben alapított első losonci kiseddó nevelője, népszerű német és francia társalgási kézikönyvek és szótárak szerkesztője, Kossuth Lajos fiainak házitánítója volt. Mesefordításain kívül átdolgozta Cervantes Don Quijotéját is. Nevelésméleti munkájában Kármán Mórt és Radó Vilmost megelőzve a mese pedagógiai felhasználásának fontossága mellett érvelt (SZINNYEI, 1897; SÓLYOM, 1985, 48.; KARÁDY, 1848, 145.).

²⁰ A *Regék* előszavában Karády ekként nyilatkozott művének forrásairól: „Hogy e' regék nem egészen saját teremtményeim, igen természetes, annyiból mégis enyimek, mert részint a' nép szája után köntösbe öltöztettem, részint német gyűjteményekből szokásainkhoz alkalmaztam, részint pedig nagyköböl egy kis egészet alkotva, megtestesítettem e' legegyszerűbb gyermeki stylbe öntött könyvet, azon édes óhajtással, bár minél többen iparkodnánk a' nép között uralkodó meséket összegyűjteni 's papírra rakni, hogy átadva a' gyermekeknek, ne kénytelenítessenek azokat a' dajkáktól vagy szolgálóktól megferdített irányban hallani” (KARÁDY, 1847, III–IV.).

²¹ A *Rübezahl* alapján készült a *Bosszú és kegyelem* (KARÁDY, 1847, 69–75.).

meséjének fordítását adta közre (*Hét holló*. K. V., [1898], 52–55.²²). Ez az eljárás talán azzal is magyarázható, hogy a könyvpiaci adatokat figyelembe véve a 19. század végéig Bechstein meséi általában sikeresebbeknek bizonyultak a Grimm-meséknél, talán mert jobban eltalálta a városi polgárság ízlésvilágát.²³ Itt szeretnék visszautalni Kazinczy Gábor kéziratos gyűjteményére, melyben ugyancsak Bechstein mesefordításokkal (köztük a *Die sieben Raben* cíművel) találkozunk. Az ötvenes évekből nincs adatunk a vizsgált könyvmesék magyar mesefordításairól, azonban későbbi mesefordítás-gyűjteményekben rendre találkozunk mindhárom altípussal.

A Grimmék nevével ellátott első magyar gyűjteményes fordításkötetben, a Nagy István-féle *Gyermek s házi regék* címen közzétett két kötetes antológiában a KHM 9. és a KHM 25. is szerepel (*A hét holló*. GRIMM, 1861, I, 140–145.; *A tizenkét testvér*. GRIMM, 1861, I, 65–74.), a típus harmadik változata, *A hat hattyú* (KHM 49) azonban hiányzik. Megjelent viszont e mese is a következő évben a Vachott Sándorné szerkesztette *Szünórák* című családi lapban, a fordító megjelölése nélkül (*A hat hattyú. Mese kis leánykáknak. Grimm után*. VACHOTT, 1862, 245–249.).²⁴ Ezen kívül Vachottné 1861-ben az *Anyák Hetilapja* című nőknek szóló szépirodalmi és ismeretterjesztő lapjában *A hét holló* fordítását is közzétette, Grimméktől (*A hét holló. Mese. Grimm után*. VACHOTT, 1861b, 149–150.). A református lelkész Könyves Tóth Kálmán (1837–1924) Nyugat-Európában folytatott tanulmányai követően Munkási Kálmán álnéven számos érdekes, folklorisztikailag azonban szinte teljesen reflektálatlan ifjúsági mesefordítás-gyűjteményt adott ki a hatvanas évektől kezdve. *Tündérvilág mesékben. Mulattató olvasmányok az ifjúság számára* című gyűjteményében többek között *A hét holló* Bechstein-féle változatának magyar fordítását is közölte (*A hét holló*. MUNKÁSI, 1863, 83–87.; Sz-i. I-n., 1876; SZINNYEI, 1900, VII, 68–71.). Karády Ignác fordításait alapul véve Gaal Mózes *Regék és mesék* címen jelentette meg a több kiadásban is újraközölt mesefordításait (KOZOCSA, 1963, 560.; VOIGT, 2007–2009a, 123.),²⁵ melyben *A hét varjú* és *A tizenkét holló* egyaránt Grimméktől szerepel (*A hét varjú*. KARÁDY, [1895], 190–195.; *A tizenkét holló*. KARÁDY, [1895], 57–66.). A 19. században a legnagyobb hatású Grimm-fordításnak Halász Ignác *Gyermekmesék* című munkája bizonyult (1878, 1899), melyben a népszerűbb KHM 9. mellett (*A tizenkét testvér*. GRIMM, [1899], 87–94.) a ritkábban közölt KHM 49. is helyet kapott (*A hat hattyú*. HALÁSZ, [1899], 71–77.). E szűzsé Bechstein-féle feldolgozásával is találkozunk a korszakban, magyarul például Györy Ilona antológiájának részeként (*A hét hattyú*. BECHSTEIN, [1892], 78–83.).

²² Koltai Virgil mesefordításainak további kiadásairól: VOIGT, 2007–2009a, 123.

²³ Ruth Bottigheimer a Grimm-mesék kiadás- és eladástartóinak áttekintésekor statisztikákkal támasztotta alá, hogy Bechstein meséi a 19. század utolsó évtizedéig Grimméknél népszerűbbek voltak (BOTTIGHEIMER, 1993). A Grimm testvérek mesegyűjteményének keletkezéséről a legjobb magyar összefoglalás: NAGY, 2015.

²⁴ Az adatra Török Zsuzsa hívta fel a figyelmemet, köszönet illeti érte. Vachottné írói portréjához lásd DEÁK, 2019; TÖRÖK, 2019. Vachottné több alkalommal közölt Grimm és Andersen fordításokat, ezekről részletesen egy önálló dolgozatban számolok be.

²⁵ A Karády-kiadások könyvészeti adatait érintő bizonytalanságokról lásd DOMOKOS, 2016, 553.

Az 1870-es évek második felében füzetes kiadványsorozatban jelentetett meg gyerekeknek szánt meseszövegeket az Eggenberger is, hasonlóan más kiadókhöz.²⁶ *A hét holló* valamelyik változata is napvilágot látott önálló kiadványként, melyre a korabeli sajtóban *A hét holló. Mese 6 képpel* vagy *Mese a hét hollóról* címeken hivatkoznak.²⁷ A kiadványból nem találtam fennmaradt példányt a nagyobb hazai közgyűjteményekben, így (egyelőre) nem lehet megállapítani a történet vagy feldolgozás forrását, az azonban valószínű, hogy az addigra már számos alkalommal közölt Grimm vagy az attól csak minimálisan eltérő Bechstein-változatot népszerűsítette e mesefüzet is.

A bemutatott adatokból jól látszik, hogy *A hét holló* meséjének Grimm- és Bechstein-féle változatai a 19. század közepétől dokumentálhatóan és folyamatosan *egymás mellett* voltak jelen a magyar könyvpiacra, a szüzsé elterjedését tekintve pedig egymás hatását erősítették. Úgy tűnik, hogy kezdetben még népszerűbb is lehetett Bechstein változata, azonban a 20. századra már egyértelműen Grimmék verziója (KHM 25.) felé billent a mérleg. A dolgozat keretein túlmutat az idegen eredetű szövegátvételek teljesség igényével való feldolgozása, így csak utalni tudok arra, hogy a század utolsó harmadában további fordítások és átdolgozások egyre nagyobb számban kerültek a magyar olvasók elé, melyekben *A bátyjait kereső lány-típus* variánsai is megjelentek.²⁸ A *Kinder- und Hausmärchen* szerzői jogainak lejártát (1893) követően érzékelhetően még inkább megszorodtak a hazai Grimm-fordítások. Ezzel párhuzamosan a művelődéspolitikai ekkorra már évtizedek óta kiemelten kezelte a megfelelő nép- és gyermekirodalom megalapozásának kérdését, melynek jegyében nagy figyelmet fordítottak a könyvtárszervezésre is. Ennek egyik eszközéül szolgáltak a különböző ajánló könyvjegyzékek, melyben többek között Grimm- és Andersen-fordítások is rendre helyet kaptak.²⁹

Bár a vizsgált korszakon túlmutat, de meg kell említeni, hogy a 20. századi szóbeliségre a legnagyobb hatást Benedek Elek Grimm-fordításkötetei gyakorolták. Be-

²⁶ 1874 és 1878 között szerző nélküli, 80 krajcáros kiadványokként jelentek meg többek között a *Csiperkőzsa*, a *Hamupipőke*, a *Hófehérke* (1874-es kiadást ad meg: PETRIK, 1885, 46., 118., 126.), a *Kakaska és jérczike* (KISZLINGSTEIN, 1890, 197.), valamint az *Iczinke-Piczinke* (KISZLINGSTEIN, 1890, 173.) című képes mesefüzetek. *Fővárosi Lapok*, XV, 277, 1878. december 1. 1338. Eggenberger adta ki Halász fordításának 1. kiadását is 1878-ban, ami nem csak a kiadó a mese műfaja iránti érzékenységét mutatja, de felmerülhet az a feltevés, hogy Halász Grimm-fordításai jelentek meg önállóan is a füzetek sorozatban. (E füzeteknek nem akadtam a nyomára.) Az Eggenberger-féle könyvkereskedés gyermek- és ifjúsági könyveiről lásd SIMON, 2016, 176–182.

²⁷ *Magyar Könyvszemle*, I, 6, 1876, 299; *A Hon*, XVI, 283, 1878. november 22.

²⁸ Lásd Kozocsa Sándor és Voigt Vilmos bibliográfiáit (KOZOCSA, 1963; VOIGT, 2007–2009a, 2007–2009b), melyeket számos további kiadvánnyal egészíthetnénk még ki.

²⁹ A népiskolai ifjúsági könyvtárak számára összeállított könyvjegyzékekben főként az elemi osztályok részére ajánlották Halász Ignác Andersen- és Benedek Elek Grimm összegyűjtött meséinek fordítását (ANDERSEN, 1894; GRIMM, 1904c; TÓTH, 1905, 39.). A falusi népkönyvtárak és a kisebb városi könyvtárak, azaz a „közművelődési könyvtárak” számára iránymutatásként szolgáló ajánló könyvjegyzékben szintén beszerzésre javasolták a Grimm-meséket (ugyancsak Benedek fordításában: GULYÁS, 1910, 169.). Dégh Linda néhány évtizeddel később, 1943-ban egy Bodrog menti halászfaluban (Sára) a lakosság átlagos olvasmányigényét jellemző könyvlistát vett fel több háztartásban, melyben szerepel egy *Grimm legszebb meséi* című kiadvány is, azzal a megjegyzéssel, hogy: „ebből szoktak hangosan felolvasni” (DÉGH, 1948, 314.).

nedek 1904-ben három válogatáskötetet is megjelentetett Grimmék meséiből, melyek számtalan alkalommal kerültek újrakiadásra³⁰ (KOZOCSA, 1963, 562–563.). A *Grimm testvérek meséi* és a *Grimm testvérek válogatott meséi* című kiadványok közel ötven mesét tartalmaznak, melyeket Benedek egyesítve a *Grimm testvérek összegyűjtött meséi* címen külön is kiadott (GRIMM, 1904a, 1904b, 1904c).³¹ Önálló tanulmány tárgya lehetne a Grimm-mesék 20. századi magyar mesemondókra gyakorolt hatásának vizsgálata, melynek tényyszerűsége bármennyire is nyilvánvaló, mélységeiben egyelőre feltáratlan (RÓNA-SKLAREK, 1912; SOLYMOSSY, 1913; ORTUTAY, 1935, 18.; DÉGH, 1988). E feltáratlanság leginkább annak köszönhető, hogy a folklórgyűjtések során azonosított olvasmányhatást a gyűjtők a 20. század második feléig tudatosan figyelmen kívül hagyták (hiszen nem tekintették azt az autentikus szövegrepertoár részének),³² és így nagyságrendileg sem tudjuk, hogy a publikált szövegszarmazékokon túl mennyit és mit nem gyűjtöttek, illetve nem közöltek a közvetlenül vagy közvetetten írásbeliségből származó szövegek közül. Ennek ellenére a legtöbb 20. századi folklórgyűjtésben találunk adatokat a könyv-, valamint ponyvamesék folklorizációjára.³³

Ehelyütt csak egyetlen mesélőt szeretnék kiemelni, akinek a repertoárját számottevően befolyásolták Grimmék könyvmeséi. Faragó József kutatásaiból ismert, hogy Kurcsi Minya (Mihály) a Keleti Kárpátok famunkásai között mesélt Grimm meséket, melyeket Benedek Elek valamelyik Grimm-fordításkötetéből tanult az 1920-as években.³⁴

A Grimm- és Bechstein-szövegek hazai fogadtatásán kívül a dán költő és meseírónak, Andersennek is tanulságosan gazdag, noha nem kellőképpen feltárt magyar recepciója van. Az ő meséi is beépültek a világirodalom remekeit a korszakban felfedező magyar gyermekirodalmi szövegkánonba, mely azóta is annak elidegeníthetetlen részét képezi. Andersen először 1838-ban publikálta *De vilde Svaner (A vad hattyúk)* címen

³⁰ 1928-ig hét kiadást ért meg GRIMM, 1904a, az 1904b és 1904c a negyvenes évekig hatot (KOZOCSA, 1963, 562–563.).

³¹ Benedek ezekbe beválogatta a KHM 9. és 25. fordítását is: *A tizenkét testvér*. GRIMM, 1904a, 1904c, 43–52.; *A hét holló*, 1904a, 1904c, 105–109.

³² Erről lásd pl. Berze Nagy önvallomását BERZE NAGY, 1940, XV. hivatkozza DÉGH, 1969, 147. A kérdésről bővebben DOMOKOS, 2019b, 199–202.

³³ Kovács Ágnes ketesdi kötetében olvasmányokból megismert meséket is közölt, noha a *nem népi eredetűkre* való hivatkozással ekkor még valójában ő sem tartotta azokat a *népmesék közzétételekor* érdekesnek (KOVÁCS, 1943, I, 52.), ugyanakkor a *Magyar mese- és mondavilág, az Ezeregyéjszaka*, iskolai olvasókönyvek, meséskönyvek, valamint különböző ponyvanyomtatványok mellett Grimm-szövegszarmazékot is azonosított a kalotaszegi mesekincsben (KOVÁCS, 1943, II, 180–203.). Kovács később a Benedek Elek- és az Arany László-mesék magyar mesemondók repertoárjának kialakításában játszott szerepéről írt alapvető tanulmányokat: KOVÁCS, 1969, 1977. Dégh Linda a mesék írásbeli terjedésével kapcsolatban elgondolkodtató kimutatásokat végzett. Úgy találta, hogy a II. világháború után általa gyűjtött szóbeli mesék 40%-a áll közvetlen kapcsolatban a könyvmesékkel (DÉGH, 1988, 73.).

³⁴ A gyűjtő a mesemondó repertoárjának túlnyomó többségét (33 szövegből 27-et) Grimm-meseként azonosította (FARAGÓ, 1967, 248.). A gyűjtő tételesen felsorolja a Grimm-meséket, és szövegparhuzamokat is közöl az átvételek igazolására. Kurcsi repertoárjában a KHM 9. és KHM 25. is megtalálható, az utóbbi megjelent, míg a másik mese kéziratban maradt (FARAGÓ, 1969, 122–125., 35–36.). A Grimm-mesék magyar nyelvű folklorizációjához lásd DOMOKOS, 2019b.

az ATU 451-es típusba tartozó mesefeldolgozását (ANDERSEN, 1838, 23–58.), melyet Mathias Winther 1823-ban *Danske folkeeventyr /Dán népmesék/* címen megjelent úttörő mesegyűjteményében olvasott.³⁵ A magyar Andersen-fordítások korai történetéről nem sok ismeretünk van, emiatt hasznos röviden kitérni néhány 19. századi magyar nyelvű Andersen-szövegközlésre.³⁶ Az egyik legkorábbi ismert Andersen-fordítás/átdolgozás név nélkül jelent meg a Mátray Gábor-féle *Regélő*ben (N. N. 1841, 390–392.), majd 1846-ban Beöthy László tett közzé egy másik Andersen-mesét a *Honderű*ben.³⁷ A pesti divatlapok közleményeit követően az ötvenes években Csengery Antalné König Róza és Szendrey Júlia saját Andersen-fordításaikból már köteteket is szerkesztettek. Csengeryné fordításait 1853-ban képes kiadásként tervezték megjelentetni,³⁸ Szendrey Júlia Andersen kötete több kiadásban meg is jelent (ANDERSEN, 1858, 1874). A hatvanas években Vachott Sándorné számos nyugat-európai könyvmesét fordított és közölt az általa szerkesztett periodikákban és antológiákban. *Gyermekvilág* című szórakoztató-ismeretterjesztő gyűjteményében, valamint az *Anyák Hetilapjában*, illetve a *Szünórák*-ban több Grimm- és Andersen-mesét találunk (VACHOTT, 1861a, 1862), majd az Eötvös József felkérésére általa szerkesztett *Iffusági könyvtár*ban önálló kötetben is publikált Andersen-fordításokat (ANDERSEN, [1866 vagy 1867]).³⁹ Az *Anyák Hetilapjában* 1861 májusában három részletben közölt Andersen-mese tudomásom szerint *A vad hattyúk* legkorábbi magyar fordítása, melyet a szerző nevével együtt tettek közzé (VACHOTT, 1861c). Andersen e meséje magyarul később ponyván, valamint egy divatlapban is megjelent *Szép Eliza* címen. Ez utóbbi Miliesz Béla (1844–1912) (SZINNYEI, 1902, VIII, 1395–1397) fordításában, nevének megjelölésével látott napvilágot. A mesefordítást később, más Andersen-szövegekkel együtt, kötetben is közölte a Franklin *Olcsó könyvtár* sorozatában (MILESZ, 1872; ANDERSEN, 1879, 39–62.). Miliesz fordítása és az egy évvel korábbi, név nélküli ponyvanyomtatvány szövegszerű egyezéseket mutat, melyre részletesebben a következő fejezetben térek ki. A hetvenes években Czanyuga József⁴⁰ fordításában is megjelent a mese a Lampel kiadónál (*A vad hattyúk*. ANDERSEN, 1874, 46–71.), majd később is számos alkalommal kapott helyet különböző Andersen-antológiákban (*A vad hattyúk*. ANDERSEN, [1890a?], 41–64.; [1904], 49–69.; *A koronás*

³⁵ Erről lásd Diana Crone Frank Andersen meséinek angol fordításához készített jegyzetét: ANDERSEN, 2005, 111–130.

³⁶ Andersen magyar kapcsolatairól és a magyar fordításokról lásd TRENCSEN-YI-WALDAPFEL, 1966; RÁTH, 1972.

³⁷ *Hableány*. Beszély Beöthy Lászlótól (BEÖTHY, 1846, 402–405.). „Andersen’ regéiből szabadon.” Az adatra Gulyás Judit hívta fel a figyelmemet, ezúton is köszönet illeti érte.

³⁸ A *Divatcsarnok*ban megjelent *A tatárka* című mese fordításához fűzött szerkesztői megjegyzés szerint: „E kis mese is egyik mutatvány Andersen meséi válogatott gyűjteményéből, mely közlő fordítása után, nemsokára képes kiállításban fog megjelenni” (CSENGERY, 1853, 1526.). Nincs tudomásom arról, hogy megjelent-e Csengeryné Andersen-kötete, azonban az ötvenes években számos alkalommal közölt elszórtan Andersen mesefordításokat. Csengery Róza mesefordításainak eddig feltárt darabjairól lásd: GULYÁS, 2019, 333.

³⁹ Vachott Sándorné mesefordítás-közléseit egy önálló dolgozatban mutatom be (DOMOKOS, 2020).

⁴⁰ Czanyuga József (1816–1894) író, fordító. Ismertek operalibrettói és ő készítette Mátray Gábor egyetemes dalgyűjteményéhez a német nyelvű versfordításokat (TARI, 2016, 404.).

hattyúk. ANDERSEN, [1890b], 104–121.).⁴¹ Shojaei Kawan szerint nemzetközi viszonylatban a szájhagyományozó szóbeliséget az ATU 451 1. altípusának Andersen-változata általában jobban befolyásolta, mint a grimmi (KHM 49.) verzió (SHOJAEI KAWAN, 1996, 1357.). Andersen e meséjének a magyar népmeseszövegekre gyakorolt hatása ugyanakkor kevésbé kimutatható, mint a Grimm-meséké,⁴² az ismertetett könyvmeséssel összevetve annyi azonban megállapítható, hogy az ATU 451 mesetípus 1. altípusát a kor magyar nyelvű nyomtatott írásbeliségében is leginkább Andersen meséje képviselte. A 2. altípus publikált szövegváltozatait a Grimm-mese (KHM 9.), míg a legszelesebb körben megjelent 3. altípust a Grimm- (KHM 25.) és az attól csak minimálisan eltérő Bechstein-változat népszerűsítette nálunk.

A mesetípus magyar ponyvaváltozatai

Kovács Ágnes szerint az ATU 451 típusba tartozó magyar népmeseszövegek egy részének forrásai olyan ponyvafüzetek lehettek, melyeket a 19. század folyamán idegenből fordítottak le magyarra (KOVÁCS, 1979, 534.). A következő részben *A bátyjait kereső lány*-mesetípus hazai közgyűjteményekben elérhető, magyar nyelvű ponyvaváltozatait mutatom be. A kiadványok adatolása mellett a ponyvák forrásainak azonosítására töreksem, ezen túl – ahol lehetséges – a ponyvák és a lejegyzett népmeseszövegek közti párhuzamokra is utalok.

Az ATU 451-es számon nyilvántartott típus mindhárom altípusa ponyvakiadványokon számos alkalommal jelent meg a 19. század második felében. A *Magyar népmesekatalógus* cím szerint két (MNK 2. 1988, 231–232.), Nagy Zoltán palócgyűjtéséhez írott jegyzetekben pedig a típus három ponyvaváltozatát említik (NAGY, 2010, 608.).⁴³ Kovács Ágnes Sebestyén Ádám bukovinai székely mesegyűjtéséhez írt jegyzeteiben azonban úgy nyilatkozik, hogy a típusnak öt különböző 19. századi magyar nyelvű ponyvaváltozata létezik (SEBESTYÉN, 1979, 383.).⁴⁴ A közgyűjtemények katalógusainak áttekintése Kovács állítását igazolta, ugyanis a mesének valóban (legalább) öt különböző ponyvai feldolgozása volt, melyeknek összesen tizenkét kiadása adatolható az 1870-es évek elejétől, valamennyi Bucsánszky kiadójához, illetve később a Bucsánszky-nyomdát átvevő Rózsa Kálmánhoz kapcsolható. E nyomtatványok közül egy sajnálatos módon elveszett, vagy legalábbis lappang, tartalma azonban

⁴¹ Andersen magyarul megjelent műveiről Ráth József kétnyelvű (dán és magyar) bibliográfiát készített, melyben cca. 120 év alatt (1853-tól) közel 300 kiadványt számlál. Ebben az egyes meséket is feldolgozó könyvészetben szerepel egy 1884-es Lampel-kiadvány („Andersen összes meséi. Számos fametszvényel és hat színes képpel”), melyben Ráth szerint *A vad hattyúk* is helyet kapott (RÁTH, 1972, 46.). E kiadványnak nem akadtam nyomára.

⁴² Példa azonban az Andersen-verzió folklorizációjára is akad. Lásd Nagy Olga egy 1950-es évek végéről való széki változatát: *Az elvarázsolt királyfiúk* (NAGY, 1976, 201–207.).

⁴³ A jegyzet az 1984-ben lejegyzett meseszöveg, a *Néma királylány* című meséhez tartozik. (Mesélő Gajdár Béláné Galcsik Erzsébet, Zagyvaróna. NAGY, 2010, 150–154.) A gyűjtés jegyzetanyagát a sajtó alá rendező Benedek Katalin gondozta.

⁴⁴ Fábriáné *A hat hattyu* c. meséjéhez készült a jegyzet, a mese egyébként Grimm-hatást mutat (SEBESTYÉN, 1979, 261–266.). Kovács Ágnes jegyzete: KOVÁCS, 1979, 383.

szüzséleírások alapján rekonstruálható.⁴⁵ Az alábbiakban részletesen szólok valamennyi ismert ponyvaváltozatról.

1. A hattyúlovag. Igen érdekes és mulattató tündéres történet az őskorból

Mint korábban már utaltunk rá, *A bátyjait kereső lány-típust* a folklórisztikai szakirodalom középkori eredetűnek tartja, a történet alapelemei megtalálhatóak a Johannes de Alta Silva néven ismert francia szerzetes *Dolopathos sive de Rege et Septem Sapientibus* elnevezésű, 12. század végi latin nyelvű gyűjteményében. E mű számos keleti mesei szüzsé és motívum nyugat-európai közvetítésében is fontos szerepet játszott, így a híres Hattyúlovag (Lohengrin)-mondának is ez a kiindulópontja (BERZE NAGY, 1957, 622–623.; SHOJAEI KAWAN, 1996, 1354.; LISZKA, 2016, 22.). A középkor óta számos nemzeti feldolgozás alapját képezték az itt olvasható elbeszélések. Az egyik legfontosabb ilyen jellegű a *Le chevalier au cygne et Godefroid de Bouillon* című munka, mely évszázadokon át népszerű volt Európában (HEINRICH, 1912, 683.).⁴⁶ Kovács Ágnes szerint a *Dolopathos*ból is ismert redakciónak létezik egy kései magyar nyelvű fordítása, mely ponyvanyomtatványként szélesebb társadalmi rétegek körében népszerűsítette a történetet (KOVÁCS, 1979), míg Solymossy Sándor a *nép körében* népszerűvé vált kevés számú európai lovageposz-téma között tartja számon a Lohengrin-történetet (SOLYMOSSY, 1918, 22.). *A hattyúlovag. Igen érdekes és mulattató tündéres történet az őskorból* című szokatlanul terjedelmes, 52 oldalas nyomtatvány az impresszumadatok szerint 1874-ben jelent meg Bucsánszky Alajos nyomdájában. A füzetnek egy későbbi kiadásáról is tudunk.⁴⁷ A ponyva közvetlen forrása nem ismert, azonban nagyon valószínű, hogy a történet valamelyik 19. századi német népkönyvi feldolgozása szolgálhatott a magyar ponyvakiadások alapjául.⁴⁸ Ha összevetjük a ponyvai szövegváltozatot a magyar mesekatalógusokban számontartott variánsokkal, akkor kiderül, hogy legalább két (egy kiadott és egy kéziratban maradt) variáns közvetlenül ennek a ponyvának a származéka.

Az egyik ilyen ponyvai eredetű szöveg egy palóc változat, melyet Pintér Sándor publikált 1891-ben (*Mesé a hattyú vitézreő*. PINTÉR, 1891, 143–154.; BERZE NAGY,

⁴⁵ *A tizenkét királyfi, vagy: A bűvös lilomszál. Igen szép tündéres történet. 5 szép képpel.* MNK 2. 1988, 231.

⁴⁶ Heinrich Gusztáv itt ismerteti a francia költői feldolgozás cselekményét is: HEINRICH, 1912, 683–686. Egy későbbi feldolgozást közölt a meseadaptációról ismert francia író, Charles Deulin (1827–77) is (*Le Chevalier au Cygne*. DEULIN, 1875, 266–279.), melyet a megjelenését követő évben magyarra is lefordítottak: DEULIN, 1876, 148–149.

⁴⁷ Az Országos Széchényi Könyvtár Plakát- és Kisnyomtatványtárában található példányok jelzetei: 1874, OSZK Pny 1040 (17/23); 1892, OSZK Pny 1472 (28/29).

⁴⁸ *A hattyúlovag (Der Schwanenritter)* többek között megjelent Marbach és Simrock német népkönyv-sorozataiban is: Marbach, Gotthard Oswald: *Volksbücher* 36. sz. Leipzig, Wigand, 1846; Simrock, Karl: *Die Deutschen Volksbücher*. Brönner, Frankfurt. 1847, 205–278. Marbach népkönyvsorozatából Bucsánszky szívesen vett át szövegeket, lásd pl. az Aladdin-szüzsét (ATU 561, *Das unschätzbare Schloß in der afrikanischen Höhle Xa xa*. Volksbücher 25. Leipzig, Otto Wigand [1842]), melyet 1843-ban és 1861-ben németül, majd többször magyarul is kiadott: *A megbecsülhetetlen lakat afrikai Xa Xa barlangban*. Pest, Bucsánszky, 1869, 1882, 1898. A német nyelvű populáris olvasmányok magyar népmesékre gyakorolt hatásáról lásd DOMOKOS, 2019a, 435.

1957, I, 621–622.; MNK 2. 1988, 229–231.).⁴⁹ Mint fentebb említettük, Berze Nagy János szerint Pintér meséjén erősen érződik, hogy irodalmi forrásból származik (BERZE NAGY, 1957, I, 622.), Christine Shojaei Kawan a mesetípus részletesen összegző cikkében kitér Pintér változatára is, mely véleménye szerint a Beatrix-mondára megy vissza (SHOJAEI KAWAN, 1996, 1356.). A palóc nyelvjárásban rögzített mese gyűjtési körülményei részleteiben nem ismertek, azonban a 20. század legelején e gyűjtemény kapcsán Katona Lajos és Pintér Sándor között a gyűjtemény hitelességét illető polémia bontakozott ki, mely érdekes tanulságokkal szolgál a gyűjtő és a gyűjtés korabeli viszonyának megértéséhez. Katona típusvizsgálatai során a gyűjtemény eredetiségét arra való hivatkozással vonta kétségbe, hogy a palóc mesék és Erdélyi János mesegyűjtésének (ERDÉLYI, 1846–1848) öt szövege nagyfokú egyezéseket mutat (KATONA, 1903a, 133., 1903b). Katona azt feltételezte, hogy Pintér Sándor, a mesék közreadója az Erdélyi által közölt szövegeket írta át palóc dialektusba. A hamisítás gyanújába került gyűjtő nyílt levélben utasította vissza Katona vádját, ami ellen azzal védekezett, hogy nem csak saját kezűleg írt össze meséket, hanem arra kért mesemondókat is, hogy jegyezzék le saját meséiket, illetve, hogy diktálják le azokat iskolás gyerekeknek (PINTÉR, 1903, 199.). Bár Pintér a kéziratban maradt mesegyűjtése kapcsán nyilatkozott ekképpen gyűjtési eljárásáról, feltehetőleg nem járt el másként a kiadott szövegek esetében sem, azaz mivel (egyébként a kor szokásainak megfelelően) nem egyedül gyűjtött, ezért valójában nem kompetens valamennyi meséje közvetlen forrásának azonosításában. Végeredményben a Pintér által publikált változat nem arra bizonyíték, hogy a szóbeliségből származik a variáns (bár az ki sem zárható), hanem arra, hogy akitől származik az 1. ismerte Bucsánszky ponyvanyomtatványát és 2. olyan értékes és megőrzendő alkotásnak minősítette a lejegyző és a közzétevő e történetet, amely alkalmas volt arra, hogy a népmesegyűjtésnek része legyen. Pintér Sándor e meséjét Benedek Elek a *Magyar mese- és mondavilág* című antológiája számára átvette, feldolgozta és a forrását megjelölve széles körben népszerűsítette (*Hattyú vitéz*. BENEDEK, 1895, III, 277–285.).

A másik *A hattyúlovag...* című ponyvához köthető, de a szóbeliségből származóként nyilvántartott kéziratot egy bizonyos Deák Ferenc jegyezte le a 20. század első évtizedében. A variáns egy terjedelmesebb (a katalógusleírás szerint) jász-kun népköltési gyűjtemény része. A Sebestyén Gyula hagyatékában fennmaradt kéziratról, a gyűjtés körülményeiről és a gyűjtőről nem sokat tudunk, az azonban egyértelmű, hogy a 22 oldalas, címmel ellátott (*Hattyú lovag*) kézirat is a ponyva szövegét követi, gyakran szó szerinti egyezésekkel.⁵⁰

A hattyúlovag-történet később egy újabb, az ifjúság számára készített feldolgozásban is megjelent. Ezt Bíró Albert 1906-ban (majd 1913-ban ismét) publikálta a *Lohengrin, a hattyúlovag. Regényes és tündéries történet a régi lovagkorból* című, kiállításában

⁴⁹ Berze Nagy a mesét BN 452* *Hattyús lovag* címen önálló típusként katalogizálta (BERZE NAGY, 1957, I, 622.).

⁵⁰ EA 2569. 531–553. *Jász-Kún Népköltési gyűjtemény. Gyűjtötte és szerkesztette Firtosvárallyai Deák Ferencz.* (1906–1907).

és megfogalmazásában is ponyvai jellegű kiadványt, mely a *Magyar mesék és ifjúsági olvasmányok könyvtára* című sorozatban jelent meg.⁵¹

2. *Szép Elizke, vagy: A tizenegy fekete vadhattyú története. Tündéries elbeszélés*

A fennmaradt példányok impresszumadatai alapján 1871-ben jelent meg a *Szép Elizke, vagy: A tizenegy fekete vadhattyú története* című ponyvanyomtatvány Pesten, először Bucsánszky Alajos nyomdájában. E publikációt még legalább három további kiadás is követte (1875-ben Bucsánszky, majd 1882-ben és 1894-ben már Rózsa Kálmán adta ki újra).⁵² A *Tündéries elbeszélés* alcímmel ellátott, szerzői név nélkül megjelent 28 lapos illusztrált ponyvanyomtatvány Hans Christian Andersen eredetileg *De vilde Svaner* (*A vad hattyúk*, 1838) címen kiadott meséjének fordítása. Mint azt az előzőekben láttuk, Andersen meséi a ponyva első megjelenésekor már több mint három évtizede benne voltak a magyar irodalmi köztudatban, a század utolsó harmadában pedig az ifjúsági és a népnek szóló kiadványokban, valamint ponyvafeldolgozásokban is egyre gyakrabban helyet kaptak. A már említett, 19. századi publikált fordításokban legkorábban Vachott Sándornénál jelent meg Andersen e meséje (VACHOTT, 1861c). Ezt követően Bucsánszky ponyváján 1871-ben egy ettől eltérő fordítás látott napvilágot, melynek forrását egy szerencsés véletlen folytán sikerült azonosítani. A ponyva szövege Mílesz Béla nagykunsági tanító fordítása, melyet Andersen neve alatt saját fordításaként közölt egy divatlapban 1872-ben *Szép Eliza* címen (MÍLESZ, 1872). A népies ifjúsági műveiről ismert Mílesz e fordítása és a ponyva szövege szó szerint azonosak, csak címükben és a mese tagolásában térnek el egymástól. Bucsánszky ugyanis a ponyváknál megszokott címadási gyakorlatot követve a mesét terjedelmesebb cím alatt hozza, illetve a ponyvai közlésmóddhoz illeszkedően fejezetekre tagolva közli. Elképzelhető, hogy volt Mílesz fordításának az említettél korábbi közlése is, mely a *Szép Elizke...* közvetlen forrásaként szolgálhatott, de az is lehet, hogy Mílesz maga adta Bucsánszky-nak az Andersen-mese fordítást, melyet aztán a kiadó a szerző és a fordító nevének mellőzésével publikált.⁵³ Mílesz fordítása más Andersen mesékkal együtt az *Olcsó könyvtár*

⁵¹ *Lohengrin, a hattyúlovag. Regényes és tündéries történet a régi lovagkorból. Tizenegy érdekes fejezetben.* Budapest, Bíró [1906] /Magyar mesék és ifjúsági olvasmányok könyvtára 23./ [1906], OSZK 809. 961 és [1913] OSZK 809.740.

⁵² A négy kiadás közül az elsőt és az utolsót a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Szűry-gyűjteményében őrzik (jelzetei: 1871, FSZEK Sz 4479; 1894, Sz 4480), míg a másik kettő az Országos Széchényi Könyvtár Plakát- és Kisnyomtatványtárában található. (jelzeteik: 1875, OSZK Pny 1.072 (régijelzet: 18/87) 1882, OSZK Pny 1227 (régijelzet: 23/36).

⁵³ Andersen *Az útítárs* c. meséje is ponyvára került 1873-ban (*János útítarsa, vagy: Az elvarázsolt királykisasszony. Igen szép tündéries történet öregek és fiatalok számára.* 5 képpel. 1873, Pest, Bucsánszky, OSZK 325.994), mely Hermann Zoltán szerint a dán mese valamilyen német fordításából készült átköltése (HERMANN, 2012, 88.). E mese is megjelent Mílesz fordításában (ANDERSEN, 1879, 95–121.), melyet Bucsánszky Mílesz fordításával szó szerint egyező módon közölt. Érdekes, hogy Mílesz kiadta a Zádor és Ágota történetét (1867), melynek ugyancsak ismert ponyvafeldolgozása: *Zádor és Ágota. Egy igen szép és felette érdekes régi kun történet I. László király idejéből.* Öregek és fiatalok számára. 1873, Pest, Bucsánszky, OSZK 324.670. E három adat alapján arra következtettek, hogy Mílesz Béla és Bucsánszky Alajos szorosabban együttműködtek ponyvanyomtatványok kiadásában az 1870-es évek elején.

sorozat Andersen-kötetében is megjelent (ANDERSEN, 1879, 39–62.). A *Szép Elizke...* című ponyva négy kiadása tehát egy Andersen-mesét népszerűsített nálunk Milesz Béla megfogalmazásában a 19. század utolsó harmadában, mely szövegváltozatról tudjuk, hogy a ponyván kívül folyóiratban és egy Andersen-antológiában is megjelent.

3. *A tizenegy királyfi és egy királykisasszony története, vagy: A tizenegy elbűvölt hattyú* Andersen *A vad hattyúk* című meséje szabadabb átdolgozásának tűnik egy másik ponyvaváltozat is. *A tizenegy királyfi és egy királykisasszony története, vagy: A tizenegy elbűvölt hattyú. Igen szép, érdekes és tanulságos tündéries történet* című, 32 lapos ponyva két kiadásáról tudunk, mindkettő Rózsa Kálmánnál jelent meg a 19. század utolsó évtizedeiben.⁵⁴ A történet főbb vonásaiban követi az Andersen-mesét, azonban semmiképpen sem tekinthető pusztá fordításnak, az ismeretlen átdolgozó részben egyszerűsít, részben azonban ki is egészíti új epizódokkal és motívumokkal a történetet, nyelvi megfogalmazásában pedig népies beszédmódot imitál. Összességében inkább Andersen-átköltésnek tekinthető e kiadvány.

4. *A hét holló, vagy: Az apai kívánság*

A hét holló, vagy: Az apai kívánság című 11 lapos mese egy másik történettel van egybekötve (*A kaliforniai aranybányák származása, vagy: A rabló törpék birodalma*), melynek összesen három kiadásáról tudunk, a legkorábbi 1873-ból Bucsánszky Alajos nyomdájából való, amit Rózsa Kálmán még legalább két alkalommal újra kiadott.⁵⁵ A ponyvaváltozat közvetlen forrása nem ismert, a feltárt szövegváltozatok közül a Grimm KHM 25. (*A hét holló*) szüzséjével rokonítható leginkább, feltehető, hogy a ponyva a Grimm-mesének az ismeretlen szerzőtől származó átköltése. A típus népmeseként lejegyzett magyar variánsai között említettünk egy 1880-as évekre datált kecskeméti változatot, mely Dékány Ráfael gyűjteményéből származik (*A hét holló királyfi*. DÉKÁNY, 2004, 146–150.). Az már eddig is világos volt, hogy ez a variáns alapvetően a Grimm-féle *A hét holló* cselekményét követi, ebben az esetben is feldolgozásról és nem szövegű fordításról van szó. Az alföldi népmese és *A hét holló...* című ponyva filológiai egybevetése azonban meglepő hasonlóságokat eredményezett, a szerkezeti és motivikai egyezések alapján kiderült, hogy Dékány meséjének nem túl távoli forrása *A hét holló, vagy: Az apai kívánság* című ponyvakiadvány lehetett. Az alábbiakban egyetlen párhuzamos szövegrész kiemelésének segítségével azt szeretném érzékeltetni, hogy a ponyvamesében és a népmesében hogyan fogalmazódik át egy jellemző motívum (a fiúk elátkozása):

„Egy napon nagy vendégséget adott a gróf, melyre igen sok vendég gyűlt össze.
– Gyönyörű idő volt s a nyitott ablakon a tavaszi nap sugarai ragyogtak be. Lakoma közben egyik a vendégek közül magasztalá a gróf állapotát, elmondá, hogy mily boldog s végül dicsérőleg emlité, hogy mily szép és derék fiai vannak; de erre a gróf ingerülten mondá: »Mít érnek nekem fiaim? Bánom is én, ha hollókká

⁵⁴ Jelzeteik: 1881, OSZK Pny 1194 (korábbi jelzet: 22/14); 1890, OSZK Pny 281 (28/15).

⁵⁵ Jelzeteik: 1873, OSZK Pny 428 (korábbi jelzet: 16/21), 1891, OSZK Pny 3304 (41/20), 1898 OSZK Pny 1438 (30/78).

válnak is.« És ime azon pillanatban nagy szárnycsattogás támadt a teremben, a hét gróffiu eltűnt az asztal mellől s a nyitott ablakon hét holló röptül ki szomoru károgaással” (*A hét holló, vagy: Az apai kívánság*. 1873, 1–2.).

„Egyszer az történt, hogy a királyné neve napjára igen nagy vendégséget csaptak. Meghívták az ország minden tudós és előkelő emberét. A lakomán az egyik vendég szebb köszöntőt mondott, mint a másik. És mindegyik dicsérte köszöntőjében a hét szép és jó fiút, úgyhogy a király és a királyné már szinte megunta hallani a sok dicséretet. Egyszer azt mondja a király egészen bosszúsán:

– Mit ér nekem a hét szép fiú, ha leányom egy sincs... Inkább lenne mind a hét fiam holló, csak legalább egy leányom volna!

Alig mondta ki a király az utolsó szót, a hét fiú hollóvá változott, felkerekedett és károgova elrepült” (DÉKÁNY, 2004, 146.).

A dolgozat terjedelmi korlátai sajnos nem teszik lehetővé az egyébként nagyon izgalmas, részletes szövegelemzést, összességében azonban elmondhatjuk, hogy a népmese-ként közölt változat cselekményében és motívumok szintjén is szorosan követi a ponyvát, míg nyelvilag Dékány (és/vagy mesélője) sokat egyszerűsít és rövidít a bonyolult, terjedelmes és népieskedő ponyvai nyelvezeten.

5. A tizenkét királyfi, vagy: A bűvös liliomszál

A Magyar népmesekatalógus az AaTh 451-es típusnál két ponyvanyomtatványra hivatkozik: a *Szép Elizke...* mellett utal *A tizenkét királyfi, vagy: A bűvös liliomszál. Igen szép tündéries történet* című Bucsánszky-kiadványra is. Noha az MNK e ponyva mellett két jelzetet is megad, ezek egyikén sem található meg a kérdéses kiadvány.⁵⁶ Szerencsésen fennmaradt azonban két szüzséleírás, melyek alapján tudható a kiadványról, hogy 31 oldalas verses feldolgozásról van szó, mely 1875-ben Bucsánszky Alajosnál jelent meg.⁵⁷ Ami a cselekményt illeti, a tartalmi kivonatokból úgy tűnik, hogy a Grimm testvérek *Tizenkét fivér* című meséjét (KHM 9.) követi szorosan a szöveg, különösen a virágszatkításra történő átváltozás az árulkodó motívum.

A fentiek alapján az ATU 451-es mesetípus magyar ponyvaváltozatainak forrásai-ként különböző európai populáris olvasmányokat jelölhetünk meg. A ponyvaszövegek között a középkori eredetű hattyúlovag-téma mellett dán és német könyvmesék fordításait/átdolgozásait találjuk. *A hattyúlovag...* esetében feltehetőleg német népkönyv-

⁵⁶ MNK 2, 1988, 231. Az itt hivatkozott jelzetek a következők: OSZK 18/90 és EA 8274/203.

⁵⁷ Az OSZK Kisnyomtatványtárában az 1990-es években újrakatalogizálták a ponyvákat, a régi jelzeteket megváltottatták, de azokról konkordancialistát nem készítettek, e kiadvány ma már sem a cédulakatalógusban, sem pedig a helyrajzi naplóban nem szerepel. Az OSZK-ban őrzött Borzsák-féle ceruzás cédulakatalógus a ponyva cselekményleírása mellett három példányra is hivatkozik. Az Etnológiai Archívumra utaló EA-jelzeten egy Schram Ferenc által az OSZK-ponyvák alapján készített gépiratos tipológiai jegyzék található, ennek 203. oldalán az elveszett ponyva szüzséje olvasható. A Borzsák-féle cédulakatalógus cimleírása a Schram-jegyzéktől némiképp eltér: „*A tizenkét királyfi, vagy: A bűvös liliomszálak*. [Többesszámban: D. M.] *Igen szép tündéries történet. 5 szép képpel*. Bp., 1875. Bucsánszky Alajos 31 lap (Vers)- Jelzet 18/90. (Három példány).”

vi átvételről van szó, két ponyvamese forrása Andersen (*A vad hatyúk*), további kettőnek pedig feltehetőleg a Grimm testvérek (*A hét holló* és *Tizenkét fivér*) meséi voltak. A könyvmesék hazai fordítástörténete a tömegkultúra kialakulásának idején az ún. elit és a populáris kultúra közti átjárhatóságot mutatja. A kutatás során világosan kirajzolódott az, hogy a mesekönyvek, a folyóiratos szövegközlések és a ponyvanyomtatványok ugyanazokat a szövegeket közvetítették a társadalom különböző csoportjai számára. Jó példa erre egy népies ifjúsági író és nagykunsági tanító Andersen-fordítása, mely mint láttuk, néhány év különbséggel megjelent egy pesti divatlapban, egy önálló fordításkötetben és ponyván is.

A szóbeliként nyilvántartott szövegváltozatok közül három variánsnak sikerült a *közvetlen* ponyvaforrását is megjelölni. E jellegzetes populáris olvasmánytípus szóbeliségre gyakorolt hatása azonban – a mesetípus öt feltárt ponyvaváltozatának tucatnyi kiadása ismeretében – ennél jóval nagyobb arányú lehetett.⁵⁸

Összegzés

A dolgozat egy mesetípusnak a 19. századi magyar nyelvű nyomtatott írásbeliségben és szóbeliségben való megjelenését vizsgálja, és arra tesz kísérletet, hogy ezek egymáshoz való viszonyát tisztázza. Ennek érdekében a dolgozat könyvészeti adatok sorával azt bizonyítja, hogy a mesetípus jelenléte külföldi meseszövegek fordításai és átdolgozásai révén az 1840-es évektől folyamatosan adathozható a magyar nyelvű nyomtatott írásbeliségben. A típusra jellemző szüzsét és motívumkészletet mesefordítások, gyermekese-könyvek, folyóiratok és ponyvanyomtatványok számtalan kiadásban népszerűsítették nálunk, mely a könyvpiaci tömegtermelés élénkülésével, valamint a nemzeti gyermekirodalom erősödésével még intenzívebbé vált. Az európai könyvmesék fordításai, köztük a vizsgált mesetípus szövegváltozatait szerepeltető kiadványok, az 1900-as évek legelejétől már közművelődési könyvtárak kötelező darabjaivá is váltak. Mire megindult a nagyarányú magyar népmeseszöveg-gyűjtés a 20. században, addigra egy hatalmas, fordításokon és átdolgozásokon alapuló nyomtatott szövegkorpusz állt a különböző társadalmi rétegeket elérő kiadványtípusok olvasóinak és azok hallgatóinak rendelkezésére. A mesetípus vizsgált három altípusának mindegyike képviseltette magát a korabeli magyar nyelvű fordításirodalomban. A feltárt adatok alapján úgy tűnik, hogy az 1. altípust Andersen *A vad hatyúk* című meséje reprezentálta nálunk leginkább, a másodikat Grimmék *Tizenkét fivére*, míg a harmadikat kezdetben Bechstein *A hét holló* című meséje, majd pedig egyre hangsúlyosabban ugyanennek a mesének a grimmi verziója (KHM 25.). E mesék olyan gyűjteményekben jelentek meg, amelyeket a 19. századi nemzetépítő törekvések hívtak életre és amelyekkel szerzőik a saját nemzeti kulturális örökségük forrásaira igyekeztek emlékeztetni kortársaikat. A korszakban állandósultak a mesetípus magyar szóbeliségből gyűjtött variánsainak főbb elemei is, melyek nagyrészt a Grimm testvérek és Ludwig Bechstein, kisebb részben Hans

⁵⁸ Dégh Linda meglátása az, hogy a 20. században gyűjthető népmeseszövegek nagy része létezését különböző ponyvakiadványoknak köszönheti (DÉGH, 1946–1947, 92.).

Christian Andersen meséinek hatását mutatják. Végző soron a meséskönyvekben, folyóiratokban és ponyván terjedő európai mesefordításokat és meseátdolgozásokat a magyar szóbeliségből származó variánsokkal egybevetve világosan kirajzolódnak azok a szövegparhuzamok, amelyeken keresztül igazolható, hogy ezek az olvasmányok nyomot hagytak a népmeseként rögzített szövegváltozatokon.⁵⁹

Rövidítések

ATU

2004 *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography. I. Animal Tales, Tales of Magic, Religious Tales, and Realistic Tales with an Introduction. II. Tales of the Stupid Ogre, Anecdotes and Jokes, and Formula Tales. III. Appendices.* UTHER, Hans-Jörg (ed.). Helsinki, Suomalainen Tiedeakatemia. /FFC 284–286./

MNK 2.

1988 *Magyar népmesekatalógus. 2. A magyar tündérmesék típusai. AaTh 300–749.* Szerkesztette DÖMÖTÖR Ákos. Budapest, MTA Néprajzi Kutató Csoport.

Ponyvaváltozatok

Szép Elizke, vagy: A tizenegy fekete vad hattyu története. Tündéries elbeszélés. 6 képpel. Pest, Bucsánszky, 1871 (1875, 1882, 1894).

A hattyúlovag. Igen érdekes és mulattató tündéries történet az őskorból. 7 szép képpel. Budapest, Bucsánszky, 1874 (1892).

A hét holló, vagy: Az apai kívánság. Pest, Bucsánszky, 1873 (1891, 1898).

A tizenegy elbűvölt hattyú. Igen szép, érdekes és tanulságos tündéries történet. Budapest, Rózsa, 1881 (1890).

A tizenkét királyfi, vagy: A bűvös liliomszál[ak?]. Igen szép tündéries történet. Pest, Bucsánszky, 1875.

⁵⁹ A mesetípus korabeli népszerűsítésének csak egyetlen aspektusa a szüzsé irodalmi (olvasmányokban való) leképződése, a mese egyes altípusainak színházi-zenei adaptációi, valamint képzőművészeti feldolgozásainak áttekintése önálló tanulmány tárgya lehetne. A teljesség igénye nélkül néhány példa: Richard Wagner *Lohengrin* (1850) és Josef Gabriel Rheinberger *A hét holló* (1869) című operái, Emil Pohl ugyancsak *A hét holló* című színpadi műve, melynek berlini bemutatójáról az itthoni olvasók is értesülhettek (BULYOVSKY, 1874), lásd továbbá a bécsi világiállításon egy heilbroni ékszerész-család a hét holló történetének motívumait megformáló munkájáról szóló képes beszámolót. (*A Bécsi Kiállítás-Képes Kiállítási Lapok. Rendkívüli melléklet a Vasárnapi Ujsághoz*, XX, 17, 1873. december 21. 131.)

Irodalom

ALTA SILVA, Johannis, de

- 1873 *Dolophatos sive de rege et septem sapientibus*. Hrsg. von Hermann OESTERLEY. Strassburg, Karl J. Trübner.

ANDERSEN

- 1858 *Meséi*. Fordította SZENDREY Julia. Pest, Lampel Róbert.
1874 *Meséi*. Fordította SZENDREY Julia. Pest, Lampel Róbert.
[1866? 1867?] *Mesék, kalandok s történetek*. Andersen után. [ford. VACHOTT Sándorné]. Pest, Pollák testvérek. /Ifjúsági könyvtár/
1874 *Andersen újabb meséi s képei*. Fordította CZANYUGA József. Fametszvényekkel. Budapest, Lampel.
1879 *Regék és mesék*. Fordította MILESZ Béla. Franklin, Budapest. /Olcsó Könyvtár 66./
[1890a?] *Andersen meséi*. Számos fametszvénnnyel és négy színes képpel. Budapest, Lampel.
[1890b] *Andersen meséi*. A Reclam-féle kiadás után szabadon átdolgozta ARNDT Pál. Fordította GYÖRY Ilona. Budapest, Lauffer.
1894 *Andersen válogatott meséi*. Fordította MÓKA bácsi. Hat színes képpel. Budapest, Athenaeum.
[1904]⁵ *Andersen összes meséi*. Számos képpel. Fordította MIKES Lajos. Budapest, Lampel.

ANDERSEN, H. C.

- 1838 *Eventyr, fortalte for børn*. Af H. C. Andersen. Ny Samling. Første Hefte. 4. Kjøbenhavn, Forlagt af Universitetsboghandler C. A. Reitzel.

ANDERSEN, Hans Christian

- 2005 *The Stories of Hans Christian Andersen. A New Translation from the Danish*. Selected and translated by Vilhelm PEDERSON and Lorenz FRÖLICH. Durham – London, Duke University Press.

ARANY László

- 1864 Dunamelléki eredeti Népmesék. *Koszorú*, II, 9, február 28., 209–212.

BARKÓCY Domokos

- [1906] *Hamupipőke és a hét holló. Két tündérmese*. Elregéli Barkócy Domokos. Budapest, Eisler.

BASILE, Giambattista

- 2014 *Pentameron. A mesék meséje avagy a kicsik mulattatása*. Fordította, a bevezető tanulmányt és a jegyzeteket írta KIRÁLY Kinga Júlia. Pozsony, Kalligram.

BECHSTEIN, Ludwig

- 1845 *Deutsches Märchenbuch*. Leipzig, Wigand.
1847⁵ *Deutsches Märchenbuch*. Herausgegeben von Ludwig BECHSTEIN. Leipzig, Wigand.

BECHSTEIN, L.

- [1892] „Egyszer volt, hol nem volt” *Mesekönyv*. BECHSTEIN L. után átdolgozta GYÖRY Ilona. Budapest, Lauffer Vilmos.

BENEDEK Elek

1894–1896 *Magyar mese- és mondavilág. Ezer év meseköltése*. Meséli Benedek Elek. I–V. Budapest, Athenaeum.

1907³ *Székely Tündérország. Székely népmesék és mondák*. Meséli Benedek Elek. Harmadik, javított kiadás. Mühlbeck Károly rajzaival. Budapest, Singer és Wolfner.

BEÖTHY László

1846 *Hableány*. Beszély Beöthy Lászlótól. (Andersen' regéből szabadon). *Honderű*, IV, 21, 402–405.; 22, 425–428.

BERZE NAGY János

1940 *Baranyai magyar néphagyományok*. Gyűjtötte, szerkesztette és jegyzetekkel ellátta BERZE NAGY János. I. Pécs, Kultúra könyvnyomdai műintézet.

1957 *Magyar népmesetípusok I–II*. Pécs, Baranya Megye Tanácsa.

BOTTIGHEIMER, Ruth B.

1990 Ludwig Bechstein's Fairy Tales: Nineteenth Century Bestsellers and Bürgerlichkeit. *Internationales Archiv für Sozialgeschichte der deutschen Literatur*, 15, 2, 55–88.

1993 The Publishing History of Grimms' Tales: Reception at the Cash Register. In: HAASE, Donald (szerk.): *The Reception of Grimms' Fairy Tales. Responses, Reactions, Revisions*. 78–101. Detroit, Wayne State University Press.

BULYOVSZKY Lilla

1874 Berlini tárca. *Fővárosi Lapok*, XI, 263, november 17. 1146–1147.

BURJÁN Mónika

2003 *A fordításról való gondolkodás története Magyarországon. 1787 és 1883 között*. PhD értekezés. Szeged, Szegedi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Irodalomtudományi Doktori Iskola (kézirat).

CSENGERY Róza

1853 A tatárka. Andersen meséiből. *Divatcsarnok*, 1, 75, 1526–1527.

DÉGH Linda

1946–47 Népmese és ponyva. *Magyar Nyelvőr*, LXX, 68–72, 143–147; LXXI, 43–45, 88–92.

1948 Adatok a magyar parasztság irodalmi életéhez. In: [PAIS Dezső szerk.]: *Magyar századok. Irodalmi műveltségünk történetéhez*. 299–315. Budapest, k. n.

1969 *Folktales and Society. Story-telling in a Hungarian Peasant Community*. Bloomington – London, Indiana University Press.

1988 What Did the Grimm Brothers Give to and Take from the Folk? In: MC GLATHERY, James (szerk.): *The Brothers Grimm and Folktale*. 66–90. Illinois, University of Illinois Press.

DÉKÁNY Ráfael

2004 *A pityke és a kökény. Dékány Ráfael válogatott népmeséi az 1800-as évek második feléből*. A kötetet szerkesztette, a képeket válogatta és az utószót írta: KRISTON VÍZI József. Budapest, Argumentum.

- 2010 *A furfangos komák történeti és más mesék. Dékány Ráfael gyűjtéséből.* A meséket válogatta KRISTON Vízi József. A szöveget gondozta BORDI Zsuzsanna. [Kecskemét], Porta Könyvek.

DOMOKOS Mariann

- 2015 *Mese és filológia. Fejezetek a magyar népmeseszövegek gyűjtésének és kiadásának 19. századi történetéből.* Budapest, Akadémiai Kiadó. /Néprajzi tanulmányok/
- 2016 Szóbeli mesék 19. századi nyomtatott forrásai. *Ethnographia*, 127, 4, 543–567.
- 2017 Olvasástörténet és folklorisztika. Közelítések a ponyvamesék 19. századi paraszti recepciójához. In: SASFI Csaba – UGRAI János (szerk.): *Iskola, művelődés, társadalom. Az oktatás, nevelés és művelődés társadalomtörténeti látószövei.* 463–478. Budapest, Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület. /Rendi társadalom – polgári társadalom 29./
- 2018a Arany László népmeséi a 19. századi magyar olvasókönyvekben. *Ethnographia*, 129, 4, 639–653.
- 2018b Arany László népmeséi a 19. századi magyar gyermek- és ifjúsági irodalomban. In: ISPÁN Ágota Lídia – LANDGRAF Ildikó – MAGYAR Zoltán (szerk.): *EthnoLore XXXV.* 457–512. Budapest, MTA BTK Néprajztudományi Intézet.
- 2019a Gaal György mesegyűjteménye és a populáris olvasmányok. *Ethnographia*, 130, 3, 418–444.
- 2019b A magyar Grimm-mesehagyomány. A Grimm-mesék megjelenése a magyar irodalomban és folklórban. In: KESZEG Vilmos – SZAKÁL Anna (szerk.): *Kutatástörténeti, -szemléleti és -módszertani tanulmányok.* 195–224. Budapest, Kriza János Néprajzi Társaság. /Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 27./
- 2020 *Vachott Sándorné és a 19. századi gyermekirodalom. Magyar nyelvű Grimm- és Andersen-mesefordítások az 1860-as években.* (Kézirat, megjelenés alatt.)

DOMOKOS Mariann – GULYÁS Judit

- 2007–2009 Magyar nyelvű Grimm-kiadások 1963–2005 (Válogatott könyvjegyzék). In: VOIGT Vilmos: *Meseszó. Tanulmányok mesékről és mesekutatásról.* 127–135. Budapest, MTA–ELTE Folklor Szövegelemzési Kutatócsoport.

DOMOKOS Mariann – GULYÁS Judit (szerk.)

- 2018 *Az Arany család mesegyűjteménye. Az Arany család kéziratos mese- és találósgyűjteményének, valamint Arany László Eredeti népmesék című művének szinoptikus kritikai kiadása.* Budapest, Universitas Kiadó.

DEULIN, Charles

- 1875 *Histoires de petite ville. Contes et Nouvelles par Charles Deulin.* Paris, E. Dentu.

DEULIN Károly

- 1876 A hattyu-lovag. (Francziából O. Á.) *Divat-Nefejejs*, II, 19, 148–149.

ERDÉLYI János

- 1846–1848 *Népdalok és mondák.* A Kisfaludy Társaság megbízásából szerkeszti és kiadja ERDÉLYI János. I–III. Pest, Beimel József, Magyar Mihály. /Magyar Népköltési Gyűjtemény/

FARAGÓ József

- 1967 Kurcsi Minya havasi mesemondó. *Ethnographia*, LXXVIII, 238–260.
1969 *Kurcsi Minya havasi mesemondó*. Bukarest, Irodalmi Könyvkiadó.

GAŠPARIKOVÁ, Viera

- 2012 A szlovák prózai szövegfolklor a múltban és ma. In: LISZKA József (szerk.): *Acta Ethnologica Danubiana. Az Etnológiai Központ Évkönyve*. 11–25. Komárom, Somorja, Fórum Kisebbségkutató Intézet.

GRIMM

- 1861 *Gyermek s házi regék Grimm után* I–II. Fordította NAGY István. Pest, Engel és Mandello tulajdona. /Ifjúsági Könyvtár II–III./
1904a *Grimm testvérek meséi*. Magyarra átültette BENEDEK Elek. Budapest, Lampel.
1904b *Grimm testvérek válogatott meséi*. Magyarra átültette BENEDEK Elek. Budapest, Lampel.
1904c *Grimm testvérek összegyűjtött meséi*. Magyarra átültette BENEDEK Elek. Budapest, Lampel.

GRIMM testvérek

- 1878 *Gyermek-mesék*. Grimm testvérek után HALÁSZ Ignác. Budapest, Eggenberger.
1899 *Gyermek-mesék*. Grimm testvérek után HALÁSZ Ignác. Budapest, Athenaeum.

GRIMM, Jacob és Wilhelm

- 2009 *Családi mesék*. (Fordította és az utószót írta ADAMIK Lajos és MÁRTON László.) Pozsony, Kalligram Kiadó.

Brüder GRIMM

- 1812 *Kinder- und Hausmärchen* I. Gesammelt durch die Brüder GRIMM. Berlin, Realschulbuchhandlung.
1986 *Kinder- und Hausmärchen* I. Gesammelt durch die Brüder Grimm. Vergrößerter Nachdruck der zweibändigen Erstausgabe von 1812 und 1815 nach dem Handexemplar des Brüder Grimm-Museums Kassel mit *sämtlich en* handschriftlichen Korrekturen und Nachträgen der Brüder Grimm sowie einem *Ergänzungsheft: Transkriptionen und Kommentare in Verbindung mit Ulrike Marquardt von Heinz RÖLLEKE*. Göttingen, Vandenhoeck&Ruprecht.

DEÁK Ágnes

- 2019 Pártfogói barátság védszárnyai. (Vachott Sándorné és Eötvös József.) *Irodalomismeret*, XXXI, 1, 77–92.

GULYÁS Judit

- 2019 Női műfaj volt-e a mese? Mesemondók, mesegyűjtők, meseírók. In: TÖRÖK Zsuzsa (szerk.): *Nőszerzők a 19. században: lehetőségek és korlátok*. 293–335. Budapest, Reciti.

GULYÁS Pál

- 1910 *Népkönyvtári címjegyzék. A népkönyvtárak és kisebb közkönyvtárak részére ajánlható művek magyarázatos jegyzéke*. A Múzeumok és Könyvtárak Or-

szágos Tanácsa megbízásából szerkesztette Dr. GULYÁS Pál. Függelék: Az országos Tanács mintakönyvtárainak hivatalos jegyzéke. Budapest, A Múzeumok és Könyvtárak Országos Tanácsának kiadása.

HEINRICH Gusztáv

1912 Lohengrin. *Egyetemes Philológiai Közlöny*, XXXVI, 681–706.

HENSZLMANN Imre

1847 A népmese Magyarországon. [Utolsó közlemény.] *Magyar Szépirodalmi Szemle*, I, 15, 228–236.

HERMANN Zoltán

2012 A romantikus kasztráció fogalma – Hans Christian Andersen: Az útitárs. In: Uő: *Varázs/szer/tár. Varázsmesei kánonok a régiségben és a romantikában*. 88–96. Budapest, L'Harmattan.

IPOLYI Arnold

1854 *Magyar mythologia*. Pest, Heckenast.

2006 *A tengeri kisasszony. Ipolyi Arnold kéziratos folklórgyűjteménye egész Magyarországról, 1846–1858*. Közreadja BENEDEK Katalin. Budapest, Balassi Kiadó. /Magyar Népköltészet Tára VI./

ISTVÁNFFY Gyula

1963 *Palóc népköltési gyűjtemény*. Születésének századik évfordulója alkalmából sajtó alá rendezte BODGÁL Ferenc. Miskolc, Herman Ottó Múzeum. /A Miskolci Herman Ottó Múzeum Néprajzi kiadványai II./

K[OLTAI]. V[irgil].

[1898] *Népmesék Bechstein, Grimm és Andersen után*. Az ifjúság számára átdolgozta K. V. Öt színes képpel. Budapest, Márkus Samu.

KARÁDY Ignác

1847 *Regék*. Nagyobb gyermekek számára alkalmazá KARÁDY Ignác. Pest, Heckenast.

1848 *Elemi nevelés szülők és nevelők használatára*. [Pozsony, k.n.]

KARÁDY I[gnác]

[1895] *Regék és mesék*. Grimm regéinek felhasználásával átdolgozta GAAL Mózes. 3. bővített kiadás. Budapest, Franklin.

1905 *Regék és mesék*. Grimm regéinek felhasználásával átdolgozta GAAL Mózes. Harmadik, bővített kiadás. Budapest, Franklin.

KATONA Lajos

1903a Magyar népmese-typusok. II. *Ethnographia*, XIV, 125–138.

1903b Válasz Pintér Sándor úrnak. *Ethnographia*, XIV, 200–203.

KISZLINGSTEIN Sándor

1890 *Magyar könyvészet* II. 1876–1885. Jegyzéke az 1876–1885. években megjelent, vagy ujjlag kiadott magyar könyveknek és térképeknek. A Magyar Könyvkereskedők Egylete megbízásából összeállította és tudományos szakmutatóval ellátta KISZLINGSTEIN Sándor. Budapest, „Magyar könyvkereskedők egylete”.

KOVÁCS Ágnes

- 1943 *Kalotaszegi népmesék*. Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel kíséri KOVÁCS Ágnes. I–II. Budapest, Budapesti Kir. Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem Bölcsészeti Karának Magyarságtudományi Intézete és a Franklin-Társulat Magyar Irodalmi Intézet és Könyvnyomda.
- 1969 A XX. században rögzített magyar népmeseszövegek XIX. századi nyomtatott forrásai. I. Arany László magyar népmesegyűjteménye. In: DIÓSZEGI Vilmos (szerk.): *Népi Kultúra–Népi Társadalom* II–III, 177–214. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- 1977 A 20. században rögzített magyar népmeseszövegek 19. századi nyomtatott forrásai. 2. Benedek Elek: Magyar mese- és mondavilág I–V. In: KÓSA László (szerk.): *Népi Kultúra–Népi Társadalom* IX, 139–188. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- 1979 A hét (három, kilenc tizenkét) holló (hattyú, daru, karvaly, haramia). In: ORTUTAY Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 2. 534. Budapest, Akadémiai Kiadó.
- 1982 Arany Juliska és Arany László meséi. In: NOVÁK László (szerk.): *Arany János tanulmányok*. 495–530. Nagykovács. /Nagykovácsi Arany János Múzeum Közleményei II./

KOZOCSA, Sándor

- 1963 Grimmsche Märchen in Ungarn. In: DENECKE, Ludwig–GREVERUS, Ina-Maria – HEILFURTH, Gerhard (szerk.): *Brüder Grimm Gedenken I. Gedenkschrift zur hundertsten Wiederkehr des Todestages von Jacob Grimm*. 559–574. Marburg, Elwert.

KÖHLER-ZÜLCH, Ines

- 2008 Slavic Tales. In: HAASE, Donald (szerk.): *The Greenwood Encyclopedia of Folktales and Fairy Tales* III. 871–881. Westport, Connecticut – London, Greenwood Press.

KRIZA János

- 1863 *Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény*. Első kötet. Kolozsvártt: Stein János erd. muz. egyleti könyvtár bizománya.
- 1961 *Az álomlátó fiú. Székely népmesék*. Budapest, Móra.
- 2013 *Vadrózsák. Erdélyi néphagyományok* II. Kriza János és gyűjtői körének szétszórta hagyatékát összegyűjtötte, szerkesztette, bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közlést teszi OLOSZ Katalin. Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság.

LISZKA József

- 2016 A bátyjait kereső leány (ATU 451) meséjének közép-európai összefüggéseire. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, V, 3, 21–34.

MERÉNYI László

- 1863 *Dunamelléki eredeti népmesék*. Összegyűjtötte MERÉNYI László. I. kötet. Pest, Heckenast.

MILESZ Béla

1872 Szép Eliza. Andersen regéje. *Nefelets*, XIV, 33, 391–395.

MUNKÁSI Kálmán

1863 *Tündérvilág mesékben. Mulattató olvasmányok az ifjuság számára.* Összegyűjté MUNKÁSI Kálmán. Képes kiadás. Debreczen, Telegdi Lajos.

N. N.

1841 A' császár uj öltözete. *Regélő*, IX, 50, 390–392.

NAGY Ilona

2015 A Grimm testvérek mesegyűjteményéről. In: GULYÁS Judit (szerk.): NAGY Ilona: *A Grimm-meséktől a modern mondákig. Folklorisztikai tanulmányok.* 15–63. Budapest, L'Harmattan – MTA BTK Néprajztudományi Intézet.

NAGY Olga

1976 *Széki népmesék.* Gyűjtötte, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta NAGY Olga. Bukarest, Kriterion.

NAGY Zoltán

2010 *Fanyűvő Jankó. Palócföld meséi és mondái.* Nagy Zoltán gyűjtésében. S. a. r. BENEDEK Katalin. Budapest, Balassi Kiadó. /Magyar Népköltészet Tára X./

ORTUTAY Gyula

1935 *Nyíri és rétközi parasztnesék.* Bevezető tanulmánnyal és jegyzetekkel közli ORTUTAY Gyula. Gyoma, Kner Izidor.

1963 Jacob Grimm és a magyar folklorisztika. *Ethnographia*, LXXIV, 3, 321–336. Függelék: *A Grimm mesék magyar fordításai* [Készítette: Voigt Vilmos], 336–341.

ORTUTAY Gyula (szerk.)

1960 *Magyar népmesék I.* Szerkesztette és a bevezetőt írta ORTUTAY Gyula. A meséket válogatta és jegyzetekkel ellátta DÉGH Linda és KOVÁCS Ágnes. [Budapest], Szépirodalmi Könyvkiadó.

PETRIK Géza

1885 *Magyar könyvészet 1860–1875.* Jegyzéke az 1860–1875. években megjelent magyar könyvek- és folyóiratoknak. Összeállította s tudományos szakmutatóval ellátta PETRIK Géza. Budapest, „Magyar könyvkereskedők egylete”.

PINTÉR Sándor

1891 *A népmesékről XIII eredeti palóczmesével.* [Hasonmás.] Írta és leírta PINTÉR Sándor. [Szerk. GALCSIK Zsolt.] Losoncz, Kármán-társulat nyomdájában [Szécsény, Antal K. Honismeretei Alapítvány, 1999] /Szécsényi honismereti kiskönyvtár/

1903 Nyílt levél Katona Lajos úrhoz. *Ethnographia*, XIV, 197–200.

PÓSA Lajos

1893 A tizenkét fekete varju. Mese. *Pesti Napló*, XLIV, 360, december 24., 38.

RÁTH József

1972 *Adalékok H. C. Andersen bibliográfiájához.* H. C. Andersen művei magyarul. összeállította RÁTH József, Koppenhága, Királyi Könyvtár. A Nemzeti Bibliográfia Osztályának közleményei.

RIMAUSKÍ, Janko

1845 *Slovenskje povesti*. Usporjadau a vidau. V Levoči, u Jana Werthmüllera a sina.

RÓNA-SKLAREK, Elisabet

1912 Einige Grimmsche Märchen im Ungarischen Volksmunde. In: GRAGGER Róbert (szerk.): *Philologiai dolgozatok a magyar–német érintkezésről*. 3–15. Budapest, Hornyánszky.

SEBESTYÉN Ádám

1979 *Bukovinai székely népmesék I. Fábián Ágostonné meséi*. Szekszárd, Tolna megyei Tanács V. B. Könyvtára.

SHOJAEI KAWAN, Christine

1996 Mädchen sucht seine Brüder. In: BREDNICH, Rolf Wilhelm (szerk.): *Enzyklopädie des Märchens: Handwörterbuch zur historischen und vergleichenden Erzählforschung*. Band. 8. 1354–1366. Berlin – New York, Walter de Gruyter.

SIMON Melinda

2016 *Hoffmann Alfréd és a dualizmus könyvkereskedelme*. Budapest, Balassi Kiadó.

SIMROCK, Karl

1847 *Die Deutschen Volksbücher gesammelt und in ihrer ursprünglichen Echtheit hergestellt* von Karl Simrock. Mit Holzschnitten. Brönnner, Frankfurt.

SÓLYOM László

1985 Dapsy Gizella – a magyar szüfrazsett. *Honismeret*, XIII, 4, 48.

SOLYMOSSY Sándor

1913 Idegen mesék meghonosodása. *Ethnographia*, XXIV, 1–8.

1918 A Toldi-mondához. *Ethnographia*, XXIX, 1–23.

SONNENFELD Mór

1874 A hét vadlúd. *Magyar Nyelvőr*, III, 468–470.

Sz.-i. I-n.

1876 K. Tóth Kálmán. *Magyarország és a Nagyvilág*, XIII, 14, 209–210.

SZINNYEI József

1897 Karády Ignác. In: Uő: *Magyar írók élete és munkái* V. 1008–1010. Budapest, Hornyánszky.

1900 Könyves Tóth Kálmán. In: Uő: *Magyar írók élete és munkái* VII. 68–71. Budapest, Hornyánszky.

1902 Miliesz Béla. In: Uő: *Magyar írók élete és munkái* VIII. 1395–1397. Budapest, Hornyánszky.

TAMÁS Ildikó

2018 Nyelvrokonság, műfordítás, népköltészet az Arany János által szerkesztett Szépirodalmi Figyelő és Koszorú hasábjain. In: ISPÁN Ágota Lídia – LANDGRAF Ildikó – MAGYAR Zoltán (szerk.): *Ethno-Lore* XXXV. 43–82. Budapest, MTA BTK Néprajztudományi Intézet.

TARI Lujza

- 2016 Mátray Gábor, a népzene kutató. In: Kiss Gábor (szerk.): *Zenetudományi Dolgozatok 2013–2014. Jubileumi kötet a Zenetudományi Intézet 40 éves fennállása alkalmából.* 385–437. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Zenetudományi Intézet.

TÓTH Rezső

- 1905 *A magyar ifjúsági irodalom s a népiskolai ifjúsági könyvtárak.* Budapest, Athenaeum.

TÖRÖK Zsuzsa

- 2019 A nemzet özvegye. Vachott Sándorné írói pályája. *Irodalomismeret*, XXXI, I, 93–114.

TRENCSENYI-WALDAPFEL, Imre

- 1966 *Hans Christian Andersen in Ungarn.* (Saertsyk af Andersiana) [Andersiana, II, 6. 1. 19–68.] Odense, Andelsbogtryk.

UTHER, Hans-Jörg

- 2001 Fairy Tales as a Forerunner of European Children's Literature: Cross-border Fairy Tale Materials and Fairy Tale Motifs. *Narodna umjetnost*, 38, 1, 121–132.
- 2004 *The Types of International Folktales. A Classification and Bibliography. I. Animal Tales, Tales of Magic, Religious Tales, and Realistic Tales with an Introduction. II. Tales of the Stupid Ogre, Anecdotes and Jokes, and Formula Tales. III. Appendices.* Helsinki, Suomalainen Tiedekatemia. /FFC 284–286./

VACHOTT Sándorné

- 1861a *Gyermekvilág. Elbeszélések, regék, mesék, dalok és versek. Természettani és történeti képek. Útleírások és népismertetések, gyermekjátékok rébuszok s.a.t. 8-12 éves gyermekek számára.* Írta és összegyűjtötte VACHOTT Sándorné. Pest, Heckenast.
- 1861b A hét holló. Mese. Grimm után. *Anyák Hetilapja*, I, 19, 149–150.
- 1861c A vad hattyúk. Mese Andersen után. *Anyák Hetilapja*, I, 5, 36–38; 6, 45–46; 7, 53–55.
- 1862 *Szünórák. Mulattató és tanulságos olvasmányok családi körök számára.* Képekkel ellátva. Szerkeszti VACHOTT Sándorné. Pest, Heckenast.

VÁZ DA SILVA, Fransisco

- 2015 Fairy-tale symbolism. In: TATAR, Maria (szerk.): *The Cambridge Companion to Fairy Tales.* 97–116. Cambridge, Cambridge University Press.

VERES Imre

- 1875 A tiz egy-testvér. *Magyar Nyelvőr*, IV, 517–519.

VOIGT Vilmos

- [1963] 2007–2009a[!] A Grimm mesék magyar fordításai. In: Uő: *Meseszó. Tanulmányok mesékről és mesekutatásról.* 122–125. Budapest, MTA-ELTE Folklor Szövegelemzési Kutatócsoport. /Szövegek és elemzések 2./

[1964] 2007–2009b[!] Új adatok a Grimm-mesék magyar fordításaihoz. In: Uő: *Meseszó. Tanulmányok mesékről és mesekutatósról*. 126. Budapest, MTA-ELTE Folklór Szövegelemzési Kutatócsoport. /Szövegek és elemzések 2./

WASS Albert

- 1972 *Válogatott magyar népmesék*. Sajtó alá rendezte WASS Albert. Petry Béla illusztrációival. Astor Park, Florida, Amerikai Magyar Szépművészek Céh.
- 2008 *A hét holló*. Borsódy Eszter illusztrációival. Pomáz, Kráter Műhely Egyesület. /Válogatott magyar népmesék sorozat 6./

MARIANN DOMOKOS

THE EMERGENCE OF *THE MAIDEN WHO SEEKS HER BROTHERS* TALE TYPE (ATU 451) IN 19TH-CENTURY HUNGARIAN POPULAR READINGS AND ORALITY

The paper examines the emergence of a fairy tale type in 19th-century Hungarian literacy and orality. The sujet and motifs characteristic of the tale type have been popularized in Hungary in numerous publications of translated fairy tales, children's books, periodicals, and pulp magazines, further bolstered by the intensification of mass production in the book market and the expansion of national children's literature. In order to learn about the Hungarian versions of the tale type, the history of the Hungarian reception and translation of the tales of Bechstein, Grimm, and Andersen must be explored. The book tale (Buchmärchen) adaptations of the tale type represent a specific form (defined jointly by collectors/writers, publishers, and readers) of the transmission of the past, which, thanks to a number of reprints and translations, have become institutional tools for the heritagization of European fairy tales. Through the presentation of the written routes of transmission of the tale type, the paper highlights how the European fairy tale tradition as a universal intellectual cultural heritage became part of Hungarian literary culture and folklore in the second half of the 19th century.